

THE
KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMALA)

61

(Alankāra Sāstra Section No. 2.)

KĀVYĀLANKĀRA

of

BHĀMAHA

Edited With Introduction etc.

By

Batuk Nath Sarmā. M. A., Sāhityopādhyāya,
and

Baldeva Upādhyāya. M. A., Sāhitya Śāstrī,
PROFESSORS, BENARES HINDU UNIVERSITY.

WITH A FOREWORD

By

Principal A. B. Dhruva, M. A., B. L. B.
Pro-Vice-Chancellor, Benares Hindu University.

PRINTED, PUBLISHED & SOLD BY

Jai Krishna Das Hari Das Gupta

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares City.

1928.

Registered According to Act XXV. of 1867.

(All Rights Reserved.)

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

Agents:

- 1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency.
POONA.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

६१

अलङ्कारशास्त्रविभागे(२)द्वितीयपुष्पम् ।

काव्यालङ्कारः श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः

काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां
पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्यायः
तथा

पण्डित बलदेव उपाध्याय एम. ए. साहित्यशास्त्री
इत्येताभ्यां भूमिकोदिभिः समलङ्कृत्य
सम्पादितः

काशीविश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः
आनन्दशङ्करध्रुवमहोदयैः
लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८५

राजशासनानुरोधेन सर्वधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

हमारे यहां हर तरहकी छपाई बजिदसार्जिका कायं भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,
चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,
विद्याविहस प्रेस, गोपालमन्दिर लेन,
बनारस सिटी ।

CONTENTS

FOREWORD	1—8
INTRODUCTION	1—71
किमपि प्रास्ताविकम्	१—८
विषयानुक्रमः	१—२
TEXT	१—४६
परिशिष्ट १	१—१०
„ २	११—१६
„ ३	१७
INDEX	1—2.

FOREWORD

I have much pleasure in contributing a brief Foreword to this edition of Bhāmahālakāra which my young colleagues—Pandit Batuknath S'arma and Pandit Baldeva Upadhyaya—have prepared for the Kashi Sanskrit Series. As is well-known this work was first published many years ago as an appendix in Mr. K.P. Trivedi's edition of the Pratāparudra-Yasobhūṣaṇa in the Bombay Sanskrit Series. But considering its interesting contents and the place of Bhāmaha in the history of Indian Poetics, it was rather strange that no Indian scholar or publisher should have thought of bringing it out, until now, as a separate volume.

The editors of this new publication have fitted up the text with an exhaustive Introduction, in which they have reviewed all the existing literature relating to the religion, date and works of Bhāmaha. The controversies, which arose almost immediately after the publication of Mr. Trivedi's Appendix, were soon lost in the din of the battle which raged fiercely round the "Plays of Bhāsa". But since the latter has now subsided, at least for the time being, the Bhāmaha problems have a chance of being taken up again and carried nearer the solution if possible.

WAS BHĀMAHA A BUDDHIST?

It may readily be admitted that the word सर्वज्ञ occurring in the maṅgalācharaṇa of Kāvya-lakāra may mean "S'iva" as the word is one of the synonyms of the god according to Amarakoṣa. Moreover, if the source of Amara's statement be

investigated, it will probably be found in the religio-philosophical system in which the Omniscient God of the Nyāyadarśana was identified with the Śiva of Śaiva Āgama. Nevertheless, it may be pertinent to inquire whether the word is used, in any of the maṅgalācāraṇas which we know of, in a sense other than that of Jina or Buddha, which, too, are recognised senses of the word. The argument, based on the character of Bhāmaha's illustrations which is advanced by Mr. Kane and some others and is endorsed by the present editors, does not carry conviction, for a similar use of Brāhmanical literature is made by Hemachandra in his Kāvyaṇuśāsana despite the author being a redoubtable Jain. The single consideration which appears to weigh most and militate strongly against Bhāmaha being supposed to be a Buddhist is the manner in which he criticises the doctrine of Apoha. This doctrine is, no doubt, Buddhist. But is it an essential part of Buddhism? At most, its rejection would only show in view of Bhāmaha's obeisance to Buddha in the maṅgalācāraṇa—that he was an incomplete Buddhist who did not care for this particular tenet of Buddhist logic. As a matter of fact, however, Apohavāda was a special theory of the school of Dignāga which, as noted by Prof. Stcherbatsky, was not accepted by the Mādhyamikas (See Stcherbatsky's footnote on pp 155-56 of his translation of Candrakīrti's Mādhyamikavṛtti given in his valuable monograph on "The Conception of Buddhist Nirvāṇa"). The ground being thus cleared for regarding Bhāmaha as a Buddhist, the view suggested by the reference to "Sarvajña"

in the *maṅgalāccharaṇa* may be corroborated by the fact that the only definitions of *Pratyakṣa* cited by *Bhāmaha*, *Kāvyālaṃkāra* Ch. V, are those which are indisputably Buddhistic, viz. those formulated by *Vasubandhu* and *Dignāga*. I do not refer to the nature of Inference and the classification of Fallacies mentioned in that chapter as evidence pointing to the same direction, as it is still a matter of controversy among scholars whether this contribution to Logic is exclusively Buddhistic. Personally I think it is not, but the problem is too difficult to be solved or even attempted in the short space of a Foreword. But it is impossible to overlook the fact the *pramāṇas* are stated by *Bhāmaha* to be two—*Pratyakṣa* and *Anumāna* only—which is particularly in conformity with the view of Buddhist logicians. It may be argued on the other hand that the doctrine, although long known and recognised as Buddhistic, was held at one time by the *Vaiśeṣikas* also. But it should be noted that this was no longer so after Buddhism came into sharp conflict with Brahmanism, that is, in the centuries which followed the downfall of the Asokan Empire, and especially during the period to which *Bhāmaha* could possibly be assigned. Moreover, if, as *Stein* holds, *Prāśastapāda* is to be placed before *Dignāga* and consequently before *Bhāmaha*, it becomes incredible that the doctrine of two *pramāṇas* accepted by *Bhāmaha* should be a *Vaiśeṣika* doctrine, *Prāśastapāda* having developed the system already into one of four *pramāṇas*. To me the whole of the logic contained in chapter V seems to have been exactly

what it professes to be, namely 'हेतुन्यायसंग्रहः' that is, a work 'condensed and collected' from some regular work or works on Logic, which judging from the form and the contents appear to be those of Dignāga, Śāṅkarasvāmin or Dharmakīrti.

The question of the date of Bhāmaha bristles with problems too numerous and intricate to be discussed satisfactorily in the short space of a Foreword. A few observations on some of them may, however, be attempted :

Let us take the question of the relative chronology of
BHĀMAHA AND KĀLIDĀSA—

We read in the Meghadūta of Kālidāsa :—

धूमज्योतिःसलिलमहता सन्निपातः क मेघः

सन्वेशार्याः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

and in Bhāmaha's Kāvya-lāṅkāra :—

अयुक्तिमद्या दूता जलभृन्मारुतेन्दवः etc.

This raises the interesting problem of the priority or posteriority of Bhāmaha to Kālidāsa. After reproducing the arguments of those who place Kālidāsa before Bhāmaha and of those who do vice versa, the editors conclude with the remark : "Taking the arguments from both sides into consideration we may confess that much can be said on both sides and that nothing is really settled." If I may express my opinion on the point, I may say that I have not the least doubt that Kālidāsa preceded Bhāmaha. To the unromantic mind of the latter, the Dūtakāvya appears at first 'अयुक्तिमत्', that is, irrational, but he soon remembers

Kālidāsa's line :—

इत्यौत्सुक्यादपस्मिण्यन् गुह्यकस्तं ययाचे etc.

and consequently modifies his sweeping objection by the remark :—

यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।

तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥

Here यदि चोत्कण्ठया etc. is a distinct recollection of इत्यौत्सुक्याद् etc. and Kālidāsa is evidently one of the "सुमेधसः" referred to in the observation "भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते".

BHĀMAHA AND DAṆḌIN—

This question has been adequately discussed by Mr. Kane in his History of Alankāra Literature prefixed to his edition of the Sāhityadarpaṇa. Therein after fully setting forth and examining the arguments of the two parties, he concludes as follows—“Whoever may be earlier both are very near each other and are to be placed between 500 and 630 A. C. If, however, it be said that from the materials collected above one must be held to be borrowing from or criticising the other, then I would declare myself in favour of Daṇḍin's priority over Bhāmaha. I hold that the reasons assigned for Daṇḍin's priority are more weighty (though not decisive) than those assigned for Bhāmaha's priority.” But the majority of the scholars who have written upon this subject hold the opposite view, and personally I share with the editors the opinion of those who place Bhāmaha before Daṇḍin. In Ch. V of his work Bhāmaha thus justifies the place of शास्त्र in poetry and poetics :

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुज्यते ।

प्रथमालीढमथवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥

On the other hand, Daṇḍin says:—

प्रतिज्ञाहेतुद्वयान्तहानिदोषो न बाध्यसी ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीदेन किं फलम् ॥

Mr. Kane refuses to believe that the latter is intended as a criticism of the former, for he says, "It is more than doubtful whether, if Daṇḍin had the whole of the 5th Pariccheda of Bhāmaha before him and was in a fighting mood, he would have let off Bhāmaha with such a mild and suave remark: 'तेनालीदेन किं फलम् ।' I do not see why Daṇḍin should be in a fighting mood', when he could analyse the metaphor of his opponent and show that it did not support his case ? Cover your 'विचारः' which is a hard nut with as much 'रस' as you can, it will still cut your mouth, says Daṇḍin in reply to Bhāmaha. Is 'विचारः' ever said to be 'स्वालीद' ? Does not this unusual word—unusual in its use with 'विचारः'—seem to have been taken from Bhāmaha ? Does it not, moreover, clearly imply a metaphor of 'मधु' ? If so, what could Daṇḍin have possibly had in his mind except the line of Bhāmaha—"प्रयमालीदमधवः पिबन्ति कटुमेवजम्" ? To me Daṇḍin's line appears to have made a crushing reply to Bhāmaha.

BHĀMAHA AND DHARMAKĪRTI :—

Lastly, Dr. Jacobi holds that Bhāmaha is posterior to Dharmakīrti, the former having borrowed certain logical definitions and expressions in ch. V. of his Kāvya-lamkāra from the latter. Against this the editors are right in urging that the reference to त्रिरूपलिङ्ग in the त्रिरूपालिङ्गतो ज्ञानम् (Kāvya-lamkāra ch. V, II) does not prove Jacobi's case, since the doctrine of लिङ्गत्रैक्य can be traced to Dignāga and

was probably older. I have discussed the whole problem of the relation of Buddhist with the Brāhmaṇa Nyāya in the Introduction to my edition of the "Nyāya-praveśa" which is now in the press, and consequently refrain here from a detailed examination of this particular question. However, there are three other parallels which cannot be explained away quite so easily : one is "प्रत्यक्षमनुमा च ते (प्रमाणे) । असाधारणसामान्यविषयत्वं तयोः किल" in Kāvya-lamkāra, corresponding to similar statements in the Nyāyabindu. No doubt the doctrines of स्व(असाधारण)लक्षण and सामान्यलक्षण did not originate with Dharmakīrti. But have they been put forth by any earlier logician to bring out the distinction between Pratyakṣa and Anumāna in the way Bhāmaha and Dharmakīrti have done ? Moreover, it is to be remembered that the question here is not whether a particular thought existed before the time of Dharmakīrti or Bhāmaha, but whether it has been expressed in the same way. There are two other passages cited by Jacobi—Dharmakīrti's 'दूषणानि न्यूनताद्युक्तिः' corresponding to 'दूषणं न्यूनताद्युक्तिः' of Bhāmaha, and the former's 'जातयो दूषणाभासास्तु जातयः,' corresponding to the latter's 'जातयो दूषणाभासाः' । Here there is, as the editors admit, 'a striking similarity of language' which it is difficult to explain except on the hypothesis of one borrowing from the other. Consequently they suggest that of the two Dharmakīrti may have been the borrower. But is this probable ? Is Bhāmaha known as a logician ? Does he not himself say that he has only "collected" his logical statements ("हेतुन्यायलवोचयः") ? In view of this, the passage in the Ānanda-

vardhana's "Dhvanyāloka" on which the editors rely for proving the priority of Bhāmaha to Bāṇa and therefore to Dharmakīrti must be set aside as untrustworthy or explained away if possible. I think the latter is not impossible. The passage which is found as III. 28 of Bhāmaha's Kāvyaśāstram is not ascribed by Ānandavardhana to Bhāmaha by name, and possibly the verse in question is a quotation from an earlier writer for illustrating the particular śāstram "नृत्ययोगिता". A possible objection based on Bhāmaha's own statement in II. 96 that the illustrations were his own composition, is met conclusively by Mr. Kane who quotes many facts to the contrary. Moreover, the passage under consideration occurs in Chapter III and not in II.

These are just a few of the many interesting date-problems which have arisen in connection with Bhāmaha and which have received full treatment at the hands of the present editors. I have much pleasure in commending their work to the attention of Sanskrit Scholars.

A. B. DHARUVA.

I.—BHĀMAHA AND HIS KĀVYĀLANKĀRA.

BY BATUK NATH SARMA AND BALDEVA UPĀDEHYĀYA.

PRELIMINARY.

In every age, in every clime, the importance of an author is weighed on the scales of utility by the coming posterity. Plato and Aristotle command no inconsiderable recognition and deference even now—in the age which has seen cultural progress in almost all directions. This is so, not only for the reason that their works were of the highest order, but also because they were made much use of by the generations coming after them. So it seems that in order to gauge the merits of a particular author we should betake ourselves to the consideration of the kind of fame which that author has had the good fortune to call his own.

IMPORTANCE OF भामह

Let us now turn to our own author and see whether he can stand the test successfully. Even a desultory student of Sanskrit Poetics can bear testimony to the fact that there are a few famous names of old eminent authors which no later writer on the subject could afford to ignore without sacrificing his own high ambition of celebrity. One of these such names is indeed that of भामह. As far as we know, there is no important work on Poetics which does not refer to भामह and his work in some way or other. His work has been very frequently drawn upon for quotations by almost all the important writers of Sanskrit Poetics. There are some who have even borrowed from his works 'matter' and sometimes phraseology. In the body of discussions he has been referred to as an authority of necessary recognition. Even those who could not manage to agree with him on certain points have shown due deference to his views. He has been commanding this respect from Sanskrit poets and poeticians, not for a century

or two, but for a very large number of centuries. The name which seems to have been most associated with the science of poetics from its early infancy (with the only exception of भरत) is that of भामह. He is indeed the oldest आलङ्कारिक and in fact one of the most authoritative ones whose work has come down to us.

Not only the old writers of India have had much to do with भामह and his work, even the modern scholars of vast erudition and wide reputation, have been attracted towards him. There was a time when a regular warfare was going on, with regard to the date and personality of भामह, among some of the leaders of Oriental Research in India, in which some western scholars of note also took part. Though nothing perfectly quite definite was arrived at, still much was written which shed new light on some obscure corners of historical investigation.

A BRIEF SURVEY OF DISCUSSIONS ON भामह

It would not be out of place to take here a very brief survey of the various problems raised and discussed with regard to भामह along with the conclusion reached by way of their solutions. Though, as noted above, भामह's name was to be heard everywhere among scholars, his work was not at first available anywhere. Bühler, not finding any trace of भामह's work, inferred, with the inevitable disappointment of a real scholar, that the work had been lost for ever.¹ In 1880, however, a MS of the work came to the notice of Gustav Oppert but we could not know much from his description.² In his memorable list of works on Sanskrit Poetics, Jacob noted the काव्यालङ्कार of भामह also,³ but even this mention

---

1. Bühler's Kāshmir Report, 1877.

2. List of Sanskrit MSS. in private Libraries of Southern India, Vol. I. No. 3731.

3. J. R. A. S. 1897-8.

was not of much use. In the edition of a certain Kanarese work¹ on Poetics, Mr. K. B. Pathak also took notice of this work but it was only in passing and had nothing directly to do with it. The first person to give publicity to भामह's work and to make definite statements about him, was R. Narsimbhachar of Bangalore. In the Introduction to his edition of a Kannada work² on Poetics he observed—"Next to him (Bhārata) in point of time, comes Bhāmaha whose priority to Daṇḍin is proved by the latter criticising his views in the first chapter of Kāvyaadarśa. He is one of the greatest authorities on Poetics, his view being quoted by almost all the subsequent writers of note on the subject.....Prof. Rangacharya M.A. of the Madras Presidency College has had the good fortune to come upon the manuscript of the valuable and long-sought-after work. ....The work bears no date but the author probably belongs to the early part of the 6th century." But as this was written in the Introduction of a Kannada work, it could not naturally come to the notice of most of the Sanskrit scholars.

It was only when Mr. M. T. Narsimhiengar wrote an article on भामह that the attention of Sanskrit scholars was drawn towards the great rhetorician'. Mr. Narsimhiengar raised almost all those issues which engaged the attention of Indologists for a long time later on. He thought that भामह was a Buddhist and flourished after दण्डी. Dr. Barnett, in that very year, wrote a note, supporting Mr. Narsimhiengar that भामह belonged to the first half of the 8th century⁴. Mr. P. V. Kane tried to refute

-
1. कविराजमार्गं ed. by K. B. Pathak, 1898.
  2. काव्यादर्शोक्तम् by नागवर्मन्, ed. by R. Narsimbhachar, 1903.
  3. J. R. A. S., 1905, p. 535 ff.
  4. J. R. A. S., 1905, p. 841.

Mr. Narsimhiengar's hypothesis that **भामह** was a Buddhist, but as regards his date, he agreed with him¹. In 1909 **विद्यानाथ's प्रनापद्वयशेभूषण** was published by Mr. K. P. Trivedi in the Bombay Sanskrit Series. In an 'Appendix' to this work, **भामह's काव्यालङ्कार** appeared in print for the first time. Mr. Trivedi, in his learned Introduction, dealt with many questions in connection with **भामह**. His arguments were mainly directed against the views of Mr. Narsimhiengar. Dr. Jacobi² and Prof. Rangacharya³ in 1910 and Mr. Anantacharya⁴ in 1911 joined issue and mainly agreed with Mr. Trivedi. Mr. R. Narsimhachar (the first person to give publicity to the discovery of **भामह's** work) added some new arguments to those already advanced in favour of the priority of **भामह** to **दण्डी**.⁵ In the same year Mr. K. B. Pathak tried in a learned paper to refute many of the arguments put forward against him⁶. But his refutations, as shown by Mr. Trivedi the very next year, were as unconvincing as they were learned⁷. This paper of Mr. Trivedi seems to have silenced his opponents, and for a number of years nothing new was added to this important discussion. In 1922, Dr. Jacobi, with his characteristic insight in all matters connected with Indology, suggested a new line of approach to the determination of **भामह's** date (as did also Mr. P. V. Kane, quite independently of Dr. Jacobi). He tried to prove that **भामह** had borrowed much from **धर्मकीर्ति** and that consequently he must be

-
1. J. R. A. S., 1908, p. 543.
  2. Z. D. M. G., 1910.
  3. Introduction to **काव्यादर्श**, 1910.
  4. **Brahmavadin**, 1911.
  5. **Ind. Ant.**, 1912, p. 90 ff.
  6. **Ind. Ant.**, 1912, p. 232 ff.
  7. **Ind. Ant.**, 1913.

placed after him¹. To many this view appeared to be the last word in the discussion on the date of भामह, Dr. De² and others³ seem to have followed in the foot-steps of Jacobi.

The last few years have seen a marked progress towards the study of Sanskrit Poetics and a few very valuable works have appeared on the subject. Mr. P. V. Kane deserves all praise for his intensive study and extensive researches⁴. Dr. S. K. De also is entitled to an especial mention. He has rendered a valuable service to the cause of the study of the History of Sanskrit Poetics by his useful work⁵. Dr. Nobel's recently published book⁶ and Mr. B. N. Bhattacharya's paper⁷ are also not to be lost sight of.

In spite of so much writing, no attempt has so far been made to see if it is possible to throw any new light on the subject nor even to sum up in one place all that has been written before. भामह's work itself has till now been lying in a neglected condition in an obscure corner of प्रतापरुद्र-यशोभूषण ।

An attempt is, therefore, being made here to present within the limits of a brief paper every information hitherto available regarding भामह and his work, and in course of this presentation, to examine critically the current theories and to see if any of them is compatible with the date

-
1. Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, pp. 211-12.
  2. History of Sanskrit Poetics, Vol. 1, p. 48.
  3. Nobel.—Foundations of Indian Poetry, p. 17.
  4. Introduction to his edition of साहित्यदर्पण, Bombay, 1923.
  5. History of Sanskrit Poetics, 2 Vols., 1923.
  6. Foundations of Indian Poetry, Calcutta, 1925.
  7. Calcutta Journal of Letters, Vol. IX.

recently brought to light. It is to be earnestly hoped that this humble attempt on our part will again remind the veteran scholars of their old friend भामह and will probably help to create for them a new interest in him.

भामह—WHO AND WHAT HE WAS

We know very little with regard to भामह except what we find revealed in his काव्यालङ्कार. Tradition says that he was a Kashmirian, and this is believed in by Bühler¹ and others². There is no reason to disbelieve it even though we have no reasonable evidence—external or internal—to prove it beyond doubt. From the last sloka³ of his काव्यालङ्कार, we learn that his name was भामह and that he was the son of रक्विलगोमिन्. The word रक्विल, which bears phonetic resemblance to राहुल, पोत्तल, सोमिल and similar other Buddhist names, is alleged to suggest Buddhistic associations; and this suggestion would seem to gain strength from a consideration of the term गोमिन् which is reminiscent of the name of one of Buddha's disciples⁴. Mr. Pathak has shown that the word गोमिन् used to carry with it an idea of reverence⁵. He refers to a sutra of the चान्द्रव्याकरण⁶ where the word is expressly stated to convey such a sense. Moreover, the word सार्वसर्वज्ञ which occurs in the opening sloka⁷ of भामह's work,

1. Bühler's Kashmir Report, p. 64.

2. Narsimbachar in his Introduction to नागवर्मा's काव्यावलोकनम् Ind. Ant., 1912.

Krishnamacharya : History of Classical Sanskrit Literature.

3. अवलोक्य मतानि सत्कवीनामवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।
सृजनावगमाय भामहेन प्रथितं रक्विलगोमिसुनुनेदम् ॥ काव्या० VI, 64.

4. J. R. A. S., 1905

5. Ind. Ant., 1912.

6. 'गोमिन् पूज्ये', 4. II, 144.

7. प्रणम्य सार्व सर्वज्ञं मनोवाङ्मायकर्मभिः ।

काव्यालङ्कार इत्येष यथाबुद्धिं वधास्यते ॥ काव्या-I, I.

cannot but point, so it is said, to the Buddha himself. The word सार्व in its derivative meaning stands quite in correspondence with the doctrine of universal love taught by Buddha. हेमचन्द्र¹ gives सार्व as one of the names of जिन. जिनदेवमुनीश्वर² does exactly the same thing, except that he adds to the list of the synonyms the name सर्वत्रिय. In view of the well known fact that several Buddhist names were adopted by the Jains, one might feel justified in inferring from these Jain references that सार्व was originally an epithet of the Buddha. The use of the word सर्वज्ञ for Buddha³ is, of course, well known.

Now taking these points into consideration, we may at once confess that the arguments, stated above for proving भामह to be a Buddhist, do not by themselves stand on a very firm ground. As says Mr. Kane, there is not much in a name.⁴ When the Hindus and the Buddhists had been living in the same country for centuries and centuries together, there is no wonder if one borrowed the name of the other. When this fact is found to be possible even in the case of such heterogenous peoples as the Hindus and the Mahomedans, it is even more possible in the case of the Hindus and the Buddhists. Moreover, we are to remember that Buddha himself had come to be recognised as an अवतार of विष्णु, certainly before the 11th century. With Trivedi, we may add that the word गोमिन् is not exclusively used for the Buddhists. It is explained by the नैघण्टुक्स as a contraction of गोस्वामिन्. It is a caste designation added after the names of the Brāhmanas

-
1. अमिधान चिन्तामणि, I, 1, 25.
  2. अमिधान चिन्तासिलोच्छ.
  3. सर्वज्ञः स्रगतो बुद्धः—अमरकोश
  4. Introduction to साहित्यदर्पण, p. XVIII.

throughout Kashmir and Northern India and corresponds to the आचार्य of the South.¹

An author's religion may perhaps be judged from the contents of his book, but not from his name. In the whole of कान्यालङ्कार there is nothing peculiarly Buddhistic, nor is there any reference to the incidents of Buddha's life or to any purely Buddhistic legends. The first verse, no doubt, salutes सार्व सर्वज्ञ but the appellation सार्व simply means सर्वस्मै हित² and is not given by any lexicographer as meaning Buddha exclusively. The word सर्वज्ञ is found in lexicons standing for Buddha as well as for Siva³. कुमारिल in his तन्त्रोक्तवार्तिक devotes a long section to the refutation of "सर्वज्ञ", where he means by the term "Omniscient God" and not "Buddha." It is a significant fact that अमरसिंह, who was himself a Buddhist, does nowhere give the word सार्व for Buddha in his अमरकोश ।

The अपोहवाद of the Buddhists, which represents their theory of verbal connotation, is criticised by अमर in a language which cannot be considered possible for a Buddhist⁴ writer.

1. See Trivedi's Introduction to प्रतापहृदयशोभषण p. xxxvii.

2. हितप्रकरणे णं च सर्वज्ञानं प्रयुज्जने ।
ततश्चमिष्ट्वा च यथा सार्वः सर्वज्ञ इत्यपि ॥

कान्या०—VI, 53.

Cf. पाणिनि ' सर्वपुरुषाभ्यां ण्डञौ ' V. 1. 10. also.

3. कृतानुमेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीलोहितः-अमरकोश.

4. अन्यापोहेन शब्दार्थमाहृत्यन्ये प्रचक्षते ।
अन्यापोहश्च नामान्यपदार्थापाकृतिः किल ॥
यदि गौरित्ययं शब्दः कृतार्थोऽन्यनिराकृतौ ।
जनको गवि गोबुद्धेर्मन्यतामपरो ध्वनिः ॥

कान्या०—VI, 16-17.

He speaks of Vedic rites and ceremonies in very high terms. The kings who drank Soma are highly spoken of¹. Most of his examples refer to Brahmanical gods² and heroes. The famous Paurāṇic legend of the burning of काम by शिव has been referred to by भामह in very clear terms³. He very frequently alludes to the characters and incidents of रामायण. The meeting of राम with परशुराम⁴, his exile to the forest of दण्डक in obedience to the orders of his father⁵, his piercing with a single arrow the seven ताल trees⁶, the promise of हनुमान to search out the whereabouts of सीता⁷—these are some of the famous incidents of रामायण mentioned by भामह in his काव्यालङ्कार.

1. मृशतां पीतसेमानां न्याय्ये वर्त्तन्ति तिष्ठताम् ।
अलङ्कारिष्णुता वेशं गुरौ सति जिगीषुणा ॥ काव्या०-IV.48.
2. युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्वरिव प्रजाः । काव्या०-II.55 b.
समप्रगतायाममानदण्डे रथाङ्गिनः ।
पादो जयति सिद्धिर्धामुखेन्दुनवदर्पणः ॥ काव्या०-III. 36.
विदधानौ किरिटेन्दू दयासाभ्रदिमसच्छर्वा ।
स्थाङ्गुलं विभ्रणौ पातां वः शम्भुशङ्किणौ ॥ काव्या०-IV.21.
कान्ते इन्दुशिरोरत्ने आदधाने उदञ्जुनी ।
पातां वः शम्भुशर्वाण्यौ..... ॥ काव्या०-IV.27.
3. स एकस्त्राणि जयति जगन्ति कुसुमादुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् । काव्या०-III. 25.
4. अत्याज्यद्यथा रामः सर्वक्षत्रवधाश्रयाम् ।
जामदग्न्यं युधा जित्वा सा ज्ञेया कोपवाधिनी ॥ काव्या०-V.44.
5. उदात्तशक्तिमान् रामो गुह्याक्यानुरोधकः ।
विहायोपनतं राज्यं यथा वनमुपागमत् ॥ काव्या०-III. 11.
6. रामः सप्तमिनत् तालान् । काव्या०-III. 32.
7. उपलप्स्ये स्वरं सीतामिति भर्तृनिदेशतः ।
हनुमता प्रतिज्ञाय सा ज्ञातेत्यर्थसंश्रया ॥ काव्या०-IV. 37.

The references to the characters and incidents of महाभारत are far more numerous than those of रामायण. Almost all the important characters of महाभारत are found mentioned¹. The promise of पुरु to suffer the miseries of old age in lieu of his father², and that of भीष्म for the life of a perfect celibate³, have been alluded to by भामह, while illustrating different types of प्रतिज्ञा. Similarly, the gambling duel of युधिष्ठिर and शकुनि⁴, the terrible determination and performance of the drinking of द्रुपद's blood⁵, and many other incidents⁶ are also referred to. In a truly beautiful sloka, भामह describes the feeling of excessive joy expressed by विदुर on कृष्ण's arrival at his house⁷. In another sloka, the name of प्रद्युम्न, the son of कृष्ण, is found coupled with that of ऐत पुरुवर्य, the progenitor of the lunar dynasty of Ksatriyas⁸.

-
1. See भामह's काव्यालङ्कार, III. 7, V. 31, V. 41.
  2. जराभेष विमर्षाति प्रतिज्ञाय पितृर्धेया
तथैव पुरुषाभारि सा स्याद्वर्धनवन्धिनी ॥ V. 36.
  3. अद्यारम्य निवत्स्यामि मुनिवद् वचनादिति
पितुः प्रियाय यां भीष्मश्चक्रे सा कामवाधिनी ॥ V. 36.
  4. आहूतो न निवर्तेय द्यूतायेति युधिष्ठिरः
कृत्वा सन्धां शकुनिना दिदेवेत्यर्थवाधिनी ॥ V. 42.
  5. ज्ञातुर्भ्रातृव्यमुन्मथ्य पाप्याम्यस्यासृगाहवै
प्रतिज्ञाय यथा भीमस्तच्छकारावयो रूपा ॥ V. 39.
  6. See काव्यालङ्कार, II. 41, V. 41.
  7. ...गृहागतं कृष्णमवादीद्विदुरो यथा ॥
अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते
कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ III. 5.
  8. भरतस्त्वं दिलीपस्त्वं त्वमेवैलः पुरुषाः
त्वमेव वीर प्रद्युम्नस्त्वमेव नरवाहनः ॥ V. 59.

Besides these references to the रामायण and the महाभारत, there are obvious allusions to the stories of उदयन, the king of the Vatsas, and of his son, नरवाहनदत्त, as described in the बृहत्कथा of गुणदत्त.¹ चाणक्य, the celebrated prime minister to चन्द्रगुप्तमौर्य, has been mentioned as going at night to the pleasure-house of king नन्द.²

Bearing in mind all these facts, we really wonder how a person professing a particular religion, should, when writing an important work, have totally forgotten his own religion and betaken himself always to another for illustrations. There is no dearth of legendary stories among the Buddhists. Had he so wished, he could have easily drawn upon them. This fact becomes quite clear on looking into the works of नमिसाधु and others, where it is found that all illustrations are taken from their own religious legends. Not only this. At times, in refuting अयोधवाद for instance, he becomes a bit aggressive to the pet ideas of the Buddhists. If we remember what the influence of the Buddhists was before the advent of श्रीशङ्कराचार्य, what homage they commanded even from royal personages, a Buddhist's partiality towards the Brahmanical religion becomes still more inexplicable. We may admit that these points by themselves do not form any firm ground for the belief that our author was a Hindu, but we have also to admit that the arguments advanced for making him a Buddhist are even more flimsy and consequently less tenable. It is still an open question and will continue to be, until some evidence of definite and undisputed character is forthcoming. In the mean-time we may assure ourselves on the strength of the data within our knowledge that there is more probability in भामह's being considered a Hindu than a Buddhist.

---

1. काल्याणकृत, IV. 39 etc.

2. Ibid III. 13.

THE DATE OF भामह

The most important problem in connection with भामह is his date. It has been the cause of a heated controversy among a number of eminent orientalists for a number of years. After such a long and impassionate discussion, one should expect to have a better result, namely, the exact determination of his date. But unfortunately the result has been quite the reverse. Nothing seems to have been achieved which is not even now enshrouded, to some extent, in the mist of doubt. We propose here to state, as clearly as possible, the various arguments which have been put forward from time to time, to settle this vexed question.

भामह, like most of the Sanskrit writers, does not give any clue to his date in his own work. There is no way of extracting evidence—internal or external—from any known source which may determine his date in exact numbers. What we can do is simply to try to find out the two limits to his date as correctly as the data at our disposal can allow.

Even there we do not seem to be on a very firm ground. We can some how or other settle the lower limit of his date from quotations and references of later writers. But when we proceed to determine the upper limit difficulties begin to multiply. It is there that the great scholars have been crossing swords with each other. Let us, however, begin with the consideration of the lower limit to his date.

By referring to the appendix of our text¹ or to the foot-notes in Mr. Trivedi's text², it will be found that the earliest writer to quote भामह directly is आनन्दवर्द्धनाचार्य. Then we learn from a number of later आलङ्कारिकs that उद्भट had written a commentary upon the काव्यालङ्कार of भामह³. On

1. Published in the Kashi Sanskrit Series, Benares.

2. Appendix VIII, प्रतापसूयशोभूपण (B. S. S. XLV.)

3. "विशेषोक्तिरूपेण च भामहविवरणे भट्टोद्भटेन एकदेशशब्द एवं

comparing the contents of उद्भट's independent work काव्यालङ्कारसङ्ग्रह with भामह's काव्यालङ्कार, it will appear that he had not been content with writing a commentary upon the work of भामह, but had freely drawn upon it for his own work¹. As will be shown later on, he has not only copied भामह's definitions but has verily repeated them verbatim.

वामन's अलङ्कारसूत्रवृत्ति gives clear indications of his acquaintance with the work of भामह. It will be shown later on in detail how much and how far he was indebted to our author in the composition of his own work. It is quite sufficient to remember at present, that at some places² he seems to paraphrase the verses of भामह³ in the form of sutras, at others⁴ he appears to repeat those very

व्याख्यातो यथेहास्माभिर्निरूपितः—प्रतिहारेन्दुराज in his commentary upon उद्भट's काव्यालङ्कारसङ्ग्रह (Banhatti's Edn. p. 14).

“भामहोक्तं शब्दच्छन्दोभिधानर्थः” इत्यभिधानस्य शङ्काद्देव व्याख्यातुं भट्टोद्भटो वभाषे—अमिनवगुप्ताचार्य in his ध्वन्यालोकलोचन, p. 10. Also see pp. 39, 207.

“तस्माद्गङ्गुलिकाप्रवाहेन गुणालङ्कारभेद इति भामहविवरणे यद् भट्टोद्भटोऽभ्यधात् तन्निरस्तम्”—हेमचन्द्र in his अलङ्कार चूडामणि p. 17. See also p. 110.

“अपि च शब्दानाकुलिता चेति तस्य हेतुः प्रचक्षते” इति भामहोक्तं वाचा मनाकुलत्वेनापि भाविकम् इति चोद्भटलक्षणे” etc., अलङ्कारसर्वस्व p. 183. (Nirnaya Sagara Edn.)

1. See Dr. De's History of Sanskrit Poetics, Vol. I. p. 45. and Kane's Introduction to साहित्यदर्पण, p. XLII.
2. वामन's काव्यालङ्कारसूत्र, IV. 2. 1.
3. भामह's काव्यालङ्कार, II. 30.
4. IV. 2. 20-21.

views which are held by भामह¹. He has reproduced² one sloka which has been cited by भामह in the name of शास्त्रवर्द्धन³. At another place⁴ he inaccurately quotes a part of भामह's verse⁵ and comments upon the use of a word in it. Such a similarity of language, such a correspondence of views, cannot be a matter of accident but must be attributed to the assimilation of the work of an author of established reputation.

It is clear from the above references that भामह flourished before उद्भट and वामन. The date of उद्भट can be fortunately settled with some precision⁶. He is referred to by आनन्दवर्द्धनाचार्य in his ध्वन्यालोक⁷ and spoken of as the सभापति of जयापीड by कदहण. जयापीड reigned in Kashmir from 779 to 813 A. C. As this king, on account of his misrule, became unpopular with the Pandits in the latter part of his reign, उद्भट must have lived in his court before 800 A. C. So the period of उद्भट's literary activity may, with some probability, be assigned to the last quarter of the 8th century. His approximate date may therefore be taken as 800 A. C.

1. II. 50.
2. IV. 2, 10.
3. II. 46.
4. V. 2. 38
5. II. 27.
6. See N. D. Banhatti's Introduction to his Edn. of उद्भट's अलङ्कारसारसंग्रह, (B. S. S. No. LXXIX, 1925, Poona) ; See also S. K. De's History of Sanskrit Poetics, Vol. I, p. 75; P. V. Kane's Introduction to साहित्यदर्पण, p. XLV; Buhler's Kashmir Report, p. 65.
7. "ध्वन्यलङ्कारान्तप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशयो भवतीति दर्शितं सध्वे-
ज्जेतेन"-ध्वन्यालोक (निर्णयसागर Edn.) p. 96.
"अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलङ्कारः सोऽन्यत्र प्रतीयमान-

The date of वामन,¹ too, may be similarly settled. राजशेखर, who lived about 900 A.C.², refers to the school of वामन³. This gives us the lower limit of वामन. He must have lived before 900 A. C.

वामन quotes verses from the plays of भवभूति⁴. Now भवभूति lived somewhere between 700 and 750 A. C.⁵ वामन is, therefore, later than 750. According to राजतरङ्गिणी⁶, a certain वामन was a minister of King जयापोड of Kashmir. There is a tradition among the Pandits of Kashmir that the

तथा बाहुल्येन प्रदर्शितस्तन्मभवजिर्भट्टोज्ञादिभिः—ध्वन्यालोक
p. 108.

1. For details, see Sanskrit Introductions to Bombay and Bangalore Editions of वामन's काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति; Dr. Jha's Preliminary note to his translation of वामन's work; Dr. S. K. De's History of Sanskrit Poetics, Vol. I- p. 81ff; P. V. Kane's Introduction to साहित्यदर्पण, pp. XLVIII-L
2. Mr. C. D. Dalal's Introduction to काव्यमीमांसा; Dr. Konow's Introduction to कर्पूरमञ्जरी (H. O. S.)
3. "कवयोऽपि भवन्तीति वामनोयाः"—काव्यमीमांसा of राजशेखर (G. O. S., No. 1, p. 14.)
"आग्रहपरिग्रहदपि पदस्थैरपर्यवसायस्तरमात्र पदानां परिवृत्तिर्दे-
मुख्यं पाकः ' इति वामनोयाः"—Ibid, p. 20.
4. इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिनयनयोः etc.—उत्तररामचरित cited by वामन under IV. 3. 6.
पिङ्गालीपदमल्लिङ्गः etc. मालतीमाधव cited by वामन under V. 2. 18.
5. See R. G. Bhandarkar's preface to his edn. of मालतीमाधव (B. S. S. No. XV) p. XIII—XVII, Bombay, 1905; also Smith's paper in J. R. A. S., 1908, p. 793.
6. "मनोरथः शंखदत्तश्चटकः सन्ध्यामास्तथा ।
बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्यान्मन्त्रिणः" ॥ IV. 497.

author of काव्यालङ्कार सूत्रवृत्ति was identical with this minister. Bühler¹ believes in this tradition and we see no reason to disbelieve it. So, as shown above, उद्भट and वामन are almost synchronous. It is possible that they were rivals of each other. But it is curious that neither of them refers to the other. Howsoever it may be, the date of उद्भट and वामन is approximately about 800 A. C.

शान्तरक्षित quotes three slokas² from भामह's काव्यालङ्कार³ which are definitely ascribed to him by the commentator कमलशर्मा. Now शान्तरक्षित lived from 705 to 762 A.C.⁴. Thus 700 A. C. may be safely taken to be the lower limit of भामह, though, as we shall show later on, his real lower limit is furnished by बाण.

Now we come to determine the upper limit to the date of भामह. It is here that we have to encounter difficulties of the highest magnitude. Many suggestions have been made, many theories have been propounded. Let us take them one by one and try to see how much water they can hold.

भामह has at one place referred to a न्यासकार. Some scholars were led to think that this point would be of great help in settling a terminus of भामह. A keen and heated controversy ensued and has been raging for a long time. The credit of raising this learned question and then fighting single-handed to maintain his hypothesis with deep scholarship and reasonable plausibility, belongs to the great orientalist, Prof. K. B. Pathak. He found in भामह's mention of

-
1. See Bühler's Kashmir Report, p. 65.
  2. तत्त्वसङ्ग्रह, slokas 912—914 (G.O.S. No. XXX)
  3. VI. 17—19.
  4. तत्त्वसङ्ग्रह p. 291.
  5. See Mr. B. Bhattacharya's Foreword (pp. XIII—XVI) to the तत्त्वसङ्ग्रह

न्यासकार a clear reference to जिनेन्द्रबुद्धि, the Buddhist author of काशिकाविवरणपञ्जिका, whom he placed, on the evidence of the Chinese traveller, Itsing, in the 7th century. On the basis of this supposition, he tried to prove that भामह must be assigned to the 8th century.¹ He found a very strong opponent in Mr. K. P. Trivedi who proved to the hilt that the structure of Prof. Pathak's hypothesis was raised upon the foundation of sands.² Mr. Trivedi, on the merit of his stronger arguments, was supported by almost all the writers on the subject,³ and was perhaps able at last to convince of his reasonableness even the originator of this controversy.⁴

The verses where न्यासकार is alluded to in the काव्यालङ्कार of भामह, run thus :—

शिष्टप्रयोगमात्रेण न्यासकारमतेन वा ।
 वृत्ता समस्तपट्टीकं न कथञ्चिदुदाहरेत् ॥
 सूत्रज्ञापकमात्रेण वृत्तहन्ता यथोदितः ।
 अकेन च न कुर्वीत वृत्तिं तद्वमका यथा ॥

The simple meaning of this extract may be thus expressed—A poet should not make use of a compound, one member of which is formed by adding the suffix वृच् and the

-
1. J. R. A. S. Bom., Vol. xxlii ; Ind. Ant., Vol. xli, 1912.
  2. Introd. to प्रतापद्वयशोभषण्ण, pp. xxxv ff; Ind. Ant., xlii, 1913.
  3. Mr. Kane—Introd. to साहित्यदर्पण, pp. xxxv—xxxvi ;
 Dr. S. K. De—History of Sanskrit Poetics, Vol. I, p. 47;
 Dr. Jacobi—Sb. der Preuss. Akad. xxiv (1912) pp. 210—211 ;
 Sovani—Pre-Dhvani Schools, Bh. Com. Vol., p. 393.
  4. As far as we know, Prof. Pathak has written nothing after 1913 on this subject.

other by the terminations of the genitive case, supporting it by reference to the usage of a learned man or following the view of न्यासकार. One should not make such a use as was done, when the word वृत्रहन्ता was cited by saying that the sutra of Pāṇini becomes ज्ञापक in such a case. Neither should he bring about a compound of words ending with अक with words ending in the genitive case, as, for example, तद्गमक. The sum and substance of भामह's contention is simply this that पाणिनि's sutra तृजकाभ्यां कर्तरि (II. 2. 15) should be strictly followed and no षष्ठीतत्पुरुष compound formed with words ending in the subjective तृच् and अक suffixes. Consequently no compound takes place in cases like अर्पां स्रष्टा, वज्रस्य भर्ता, ओदनस्य पाचकः etc. Now the passage in जिनेन्द्रबुद्धि's काशिकाविवरणपञ्जिका (popularly known as न्यास) which discusses the use of such compounds runs as follows :—

अथ किमर्थं तृच्: सानुबन्धस्योच्चारणम् ? तृनो निवृत्त्यर्थम् ।
नैतदस्ति तद्योगे न लोकाव्ययेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् । एवं तर्हि
एतदेव ज्ञापकं भवति तद्योगेऽपि क्वचित् षष्ठी भवतीति । तेन भीष्मः
कुरुणां मयशोकहन्तेत्येवमादि सिद्धं भवति ।

This passage is found in connection with the sutra तृजकाभ्यां कर्तरि (II. 2. 15). Here the न्यासकार is discussing the utility of the अनुबन्ध 'च' in तृच्. पाणिनि could have easily said त्रकाभ्याम् rather than तृजकाभ्याम् । Why has he inserted च ? The answer to this question as given by जिनेन्द्र is that it serves to exclude तृन्. But there comes in another difficulty. तृन् cannot be used with words ending in षष्ठी by न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् (II. 3. 69). षष्ठीसमास is out of question. This objection is met by saying that this very sutra becomes ज्ञापक so that the genitive can be used with the words ending in तृच्. The prohibition by लोकाव्ययनिष्ठा

etc. is inconstant. So whenever we meet with a compound of a word ending with a genitive termination and another ending in तु, we should say that the suffix added is not तुच् but तुन्. Now, on comparison of these two passages with each other it will be evident that भामह insists upon the prohibition of षष्ठीसमास with words ending in तुच् and अक. As seen in another place¹, he had a very high regard for the authority of पाणिनि. In this particular case also, he wants us to follow the rule of पाणिनि quite literally. He catches this opportunity of referring to the view of a न्यासकार who had allowed (as would appear from the words of भामह) the use of such compounds by saying that this sutra of पाणिनि could very well be taken as a झापक. It would also appear that the न्यासकार had actually cited the example वृत्रहन्ता and तद्रसक. To ordinary eyes the words of भामह are as clear as anything and they need no torture from out side, unless, of course, they are meant to yield the desired import already conceived.

Prof. Pathak takes great pains to explain this extract in his own favourite way at one place², and elsewhere³ he gives the sum and substance of his contention. We shall just quote a few sentences from the latter place to show the position assumed by the Professor upon this question. "It will be sufficient" he says, "for my present purpose to point out that in the verses cited above Bhāmaha condemns all genitive compounds like वृत्रहन्ता and तद्रसक as ungrammatical, and says that such compounds should never be employed by young authors aspiring to eminence. When he contrasts the शिष्टप्रयोगमात्र with the न्यासकारमत, he does

1. श्रद्धेयं जगति सर्वं हि पाणिनीयम्--काव्यालङ्कार VI.63.

2. J. R. A. S. Bomb., Vol. XXIII., p. 138.

3. Ind Ant. XLI, 1912. p. 234.

not mean to say that this particular compound वृत्रहन्ता is used by the शिष्ट or justified by the Nyāsakāra. Bhāmaha mentions this word वृत्रहन्ता as an illustration of the class of genitive compounds justified by the Nyāsakāra. This is amply proved by the expression इत्येवमादि in the sentence भीष्मः कुरुणां भयशोकहस्तेत्येवमादि and by the ज्ञापक discriminating between तृच् and तृन् which applies to all genitive compounds like वृत्रहन्ता । ”

Thus Prof. Pathak would have us believe that, in spite of the difference existing between the two, भामह and जिनेन्द्रबुद्धि mean the same thing. As shown above भामह and न्यासकार had supported the use of तृच् compound by the help of पाणिनि's ज्ञापकसूत्र । He had perhaps nothing to say about तृन् at that place. But जिनेन्द्रबुद्धि speaks of तृन्, so that wherever we meet with such compounds, he would call the termination तृन् and not तृच् ।

Let us put the whole thing more clearly. पाणिनि has laid down that compounds of words ending in the genitive terminations with words ending in the subjective तृच् and श्रक affixes, should never be formed. But difficulty arose when the use of such compounds was met with in the writings of classical writers. Now the grammarians were bound to support such uses some how or other. It became especially more binding on them to support such uses for the reason that even in the sutras of पाणिनि such as जनिकर्तुः प्रकृतिः, such compounds are to be found. The important views on the point can be thus stated :—

(i) Some say that, as पाणिनि himself has made use of such compounds in the sutras जनिकर्तुः प्रकृतिः, तत्प्रयोजको हेतुश्च, the निषेध implied by the sutra तृजकाभ्यां कर्त्तरि, is not absolutely binding: in certain cases such compounds may be allowed.

(ii) जिनेन्द्रबुद्धि, the famous author of the काशिकाव्यास, would like to say that the termination here is तृन् and not तृच् and that the prohibition of षष्ठी in the case of तृन् by the rule न लोकाव्यय etc. is अनित्य.

(iii) कैयट and others hold that in such cases we should explain the 6th case-ending as an instance of शेषे षष्ठी. भट्टोजिदीक्षित, who raised this question in his सिद्धान्तकौमुदी¹ and summed up all the views in his प्रौढमनोरमा,² seems to favour the view of कैयट ;

(iv) There may be some who having too much regard for grammatical purity, would not permit such uses in any way.

It goes without saying that भामह would be very greatly inclined—as he surely is in his काव्यालङ्कार—to hold the last view. It is known to all who have any knowledge of Sanskrit Poetics that grammatical purity is not identical with rhetorical purity. An expression may be grammatically justified, but it need not, on that account, be consistent with the canons or dicta of good poetry. In poetry expression is as important as the matter it represents. If an expression is doubtful in point of its structural purity, it will not commend itself to a good poet even though the doubt may be the slightest one. This was indeed the position of भामह. From the way in which he refers to the view of a certain न्यासकार,

-
1. कथं तर्हि “ षट्पदानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः” इति । शेषे षष्ठीया समास इति कैयटः ।
  2. शेषे षष्ठीया इति । केचित्तु जनिकर्तुः प्रकृतिसत्त्वप्रयोजकोद्देतुवचेति-निर्देशादनित्येयं निषेध इत्याहुः । न्यासकारस्तथाह । तृन्तमेतत् । न लोकेति षष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः । त्रकाम्यामिति वक्तव्ये तृचः सातुबन्धकस्य ग्रहणञ्ज्ञापकादिति ।

it would appear that even in his days such grammatical speculations were quite brisk, and the point in question has also attracted the attention of scholars. Perhaps the most important view on this point was that which finds its criticism in the काव्यालङ्कार of भामह, viz., that पाणिनि's sutras were taken as ज्ञापक and the निषेध prescribed by the rule तृजकाभ्यां etc. was considered अनित्य.

Let us now compare the view criticised by भामह with the four views stated above and try to find if it corresponds with any of them. It will be seen at once that it coincides with the first one. It will also appear that the first view is distinctly different from the second one which is held by जिनेन्द्रबुद्धि.

Let us now turn towards the examples. The example found in भामह's काव्यालङ्कार is वृत्रहन्ता but in जिनेन्द्र-बुद्धि's न्यास it is भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ता. They do not correspond. Prof. Pathak tells us that "Bhāmaha has mentioned this word वृत्रहन्ता as an illustration of the class of genitive compounds justified by the Nyāsakāra." It is indeed inconceivable why भामह should bring in another set of examples and not use the same which were used by जिनेन्द्रबुद्धि, especially when he was so opposed to his view as to refer to him so very pointedly. It is a common practice among good writers that when they have to discuss or even simply refer to such things, they always cite those very examples which were given by their predecessors. शरणदेव ¹, for instance, when giving the substance of the passage quoted above, refers to the

1. कथं भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्तेत्युच्यते । तृजन्तमेतत् । न च लोका-
व्ययनिष्ठेति (II. 3. 69) पक्षनिषेधः । यतस्त्रिजकाम्यमित्यत्र तृजः सानुबन्ध-
कस्योपादानं तृनो निश्चित्यर्थं ज्ञापयति तृनो योगे क्वचित् पक्षेति न्यासः ।

example of जिनेन्द्रबुद्धि. भट्टोजिदीक्षित¹ undoubtedly begins this discussion with a quite different sentence but his position was not the same as that of जिनेन्द्रबुद्धि or of शरणदेव. He is neither criticising nor summarising the statement of the न्यासकार. He selects the sentence from a very popular श्लोक² which, the tradition says, was composed by भवभूति while holding a verbal fight with an opponent. This context perhaps becomes a commentary upon the happy selection of an example on the part of the learned author of the सिद्धान्तकौमुदी ।

A scholar has to be particularly careful about his language when he is engaged in a discussion with another scholar. The same is the case with जिनेन्द्रबुद्धि who draws his example from the popular work, the महाभारत. But the position of मामह was totally different. In criticising the न्यासकार he must necessarily quote the same example, and this is what he actually did. The word उदितः, in the sentence सूत्रभाषकमात्रेण घृणहन्ता यथोदितः, clearly proves it. He would have never used the word उदितः if he had selected the example at random.

When Prof. Pathak speaks of जिनेन्द्रबुद्धि as the only न्यासकार, 'he tells us something less than the truth.' In spite of his attempt to prove otherwise, there did exist several न्यासः besides the one attributed to जिनेन्द्रबुद्धि. माधवाचार्य, as pointed out correctly by Mr. Trivedi,³ mentions in his धातुवृत्ति the names of क्षेमेन्द्रन्यास, न्यासोद्योत, बोधिन्यास, शाकटायनन्यास etc. The attempt made by Prof.

1. कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति etc.

2. See भोज प्रबन्ध (निर्णयसागर)

3. Ind. Ant., Vol. XLII, 1913, p. 261.

4. "स्पष्टं चैव गृपधूप इत्यत्र न्यासपदमज्ञयादिव । अत्र क्षेमेन्द्र न्यासे

Pathak to explain them away by saying that 'the word न्यास is frequently used in the sense of grammatical treatise or commentary'¹ does not seem to improve his position in any way. बाण in his हर्षचरित, as first pointed out by Mr. Kane², refers to a न्यास. The expression used there is कृतगुरुपदन्यासाः which is explained by the commentator शङ्कर as कृतोऽभ्यस्तो गुरुपदे दुर्बोधशब्दे न्यासो वृत्तिवि (वि) वरणं यैः³. None has so far tried to prove that जिनेन्द्रबुद्धि lived before the reign of हर्षवर्द्धन. Mr. R. Narsimhachar⁴ writes about a न्यास written by पूज्यपाद, who, according to Mr. Rice, lived about 500 A. C.

Even if it were possible (but in fact it is not) to show that the न्यासकार referred to by भामह, may be जिनेन्द्रबुद्धि, it is not easy to prove that भामह came after जिनेन्द्रबुद्धि. The only ground on which Prof. Pathak placed him about 700 A. C., is a string of confused statements of the Chinese traveller, Itsing, about the grammarians of those times. All

---

पणनेः सार्वधातुकेऽप्यायविकल्प उक्तः-धातुवृत्ति (Mysore Edn.)

Vol. I., p. 266.

"अंकथितं च इत्यत्र न्यासे निवहि हरि जिदण्डोन् प्रस्तुत्य.....

न्यासोद्योतेच अजादीनां ग्रामादीनां चेष्मिन्तनमत्वमविशिष्टमित्युक्तम्
ibid Vol. I., Pt. II., p. 529.

वोधिन्त्यासेऽपि सातिः सखे वर्तते सौत्र इति । जिनेन्द्रहरदत्तौ
सातिर्हेतुमण्यन्तः इति-ibid Vol. 5. Pt. I, p. 122.

शाकटायनन्यासकृतोऽप्ययमेव पक्षोऽभिमतः—ibid Vol. I. Pt. I.

P. 94.

It is to be noted here that in all these quotations जिनेन्द्रबुद्धि is distinctly referred to.

1. Ind. Ant., Vol. XLI, 1912, p. 233.
2. J. R. A. S., Bomb 1909, p. 94.
3. हर्षचरित (Führer's Edn.) p. 133.
4. Ind. Ant. XLI, 1912, p. 91.

these statements cannot be accepted as perfectly correct. Dr. Jacobi¹ has therefore rightly called in question the date assigned by Prof. Pathak to जिनेन्द्रबुद्धि. Keilhorn², while noticing a fragment from जिनेन्द्रबुद्धि's work in Poona, wrote: "My impression certainly was that Jinendrabuddhi has freely copied from Haradatta's Padamanjari." Dr. Jacobi³ has shown, on the authority of भविष्योत्तरपुराण, that हरदत्त died in 575 A.C. This will take जिनेन्द्रबुद्धि to the 10th century at least. We have already shown⁴ that भामह cannot be later than 700 A.C. It is impossible for जिनेन्द्रबुद्धि to have copied from the पद्मञ्जरी of हरदत्त and still be a predecessor of भामह.

We may now sum up this part of our discussion. The न्यासकार referred to by भामह is not जिनेन्द्रबुद्धि as was supposed by Prof. Pathak. He was an old writer whose work has now become extinct and who is wholly unknown to us. His view, as known from भामह, seems to be referred to by महोजिदिक्षित in his प्रौढमनोरमा। So an attempt to find out the other terminus of भामह, with the help of his reference to न्यासकार, cannot go very far and we must look up to something else for it.

भामह and माघ

While dealing with one of the main contributions of Prof. Pathak to the determination of भामह's date, we may, in passing, just note another interesting point raised by the learned professor⁵. This refers to an unconvincing attempt

1. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, XXIV, p. 210
2. J.R.A.S. 1908, p. 499
3. Sitz. d. Preuss. Akad. d. Wiss., xxix, p. 211
4. p. 16. above
5. J. R.A.S., Bomb. Vol. XXIII, p. 31.

made by him to find out some chronological relation between भामह and माघ. भामह, at one place,¹ expresses his view about the constitution of काव्य and says शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्—a view which has attracted the attention of almost all later आलङ्कारिक's of note. माघ has in शिशुपालवध 11. 86 the following beautiful श्लोक—

नालम्बते दैष्टिकतां न निपीदति पौरुषे ।
शब्दार्थौ सत्कविरिद्य इयं विद्वानपेक्षते ॥

Now it is argued that माघ must have been acquainted with भामह's काव्यालङ्कार before he expressed himself in such a strain. This point is mentioned here, not for its importance but for its interest. We need not, therefore, go into detail over this question. Those who feel interested may read the refutation of this argument in the paper of Mr. Kane². We shall only quote a few lines from Dr. J. Nobel's book³ and leave the rest to the imagination of curious readers. "Māgha is said," writes Dr. J. Nobel, "to refer to the definition of Kāvya as given by Bhāmaha, but if this is considered as an argument I may be allowed to take as an argument of the same force that Kālidāsa in Raghuvamśa I.1., by the words *Vāgarthāniva sampṛktau* refers to the very same definition of Bhāmaha, and that by this fact Bhāmaha's priority may be taken for granted. By using the simile of Śabdārtha, however, Māgha probably refers to that of Kālidāsa or perhaps to some other view and not the definition of Kāvya in Bhāmaha. This argument however, is of no great value, because the so-called definition of Kāvya (as consisting of word and sense united) may go back to some older Ālaṃkārikas "

1. काव्यालङ्कार, I. 16.

2. J. R.A.S. Bomb. Vol. XXIII, p. 91. ff.

3. The foundations of Indian Poetry, p 15—16

भामह and कालिदास

Still more interesting and equally important is the view which seeks to establish the priority of कालिदास to our author. In भामह's काव्यालङ्कार I. 42-44 we read—

अयुक्तिमद् यथा दूता जलभुनमावतेन्दवः ।
 तथा भ्रमरहारीतच्चक्रवाकशुकादयः ॥
 अवाचो न्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।
 कथं दूतं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥
 यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।
 तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधेभिः प्रयुज्यते ॥

भामह is criticising here those poets who make in their works the cloud, the wind, the moon and similarly some birds to appear as messengers. He calls this an instance of अयुक्तिमद्दोष. It goes wholly against reason, he says, that such creatures should be able to perform the duties of messengers. But he concedes this in the case of those intelligent poets, who, when making use of such devices, show them to be employed by men who are out of their wits.

Now some scholars¹ argue that भामह must have had in mind the मेघदूत of कालिदास where a cloud has been used as a messenger. It is also pointed out that a passage¹ of भामह seems to borrow an idea and phraseology from two

1. Haricand.—L'Art Poétique de L'Inde, p. 77 ;
 V. V. Sovani—Pre-dhawani Schools, Bhandarkar
 commemoration Volume, p. 393 ;
 S. K. De.—History of Sanskrit Poetics, Vol. I. 48.

2 अस्मिन् जहीहि सद्धदि प्रणयान्यमूयामाश्लिष्यगाढममुमान्तमादरेण ।
 विन्ध्यं महानिव वनः समयेऽपि वर्धन्नानन्दैर्नैन्यनवारिभिरक्षतु त्वाम् ॥
 I. 56.

श्लोक¹ of कालिदास. This shows that कालिदास must have flourished before भामह.

Others, on the other hand, hold quite an opposite view " Bhāmahāchārya, " writes Dr. T. Ganapati Sāstri², "it seems to me, must have lived long prior to Kālidāsa. For while he mentions such names of poets and poems as Medhavi, Rama Sarmā, Āśmakavaṃśa, Ratnabharāṇa, Achyutotlāra, all unknown to us, he has never mentioned the name of Kālidāsa of world-wide fame or any of his works of supreme excellence. But had Bhāmaha ever seen the poems of Kalidāsa he would have of course mentioned them or made them also as in the case of Pratiṇānātikā subject of his criticism." After this the learned Pāudit quotes those three verses of भामह³ which we have given above and remarks—"From this we cannot conclude that भामह was conversant with the poem Meghadūta, for then we could as well infer that he knew also of Śukasandēśa written by a poet of yesterday. Hence, I think, that by these ślōkas, our Āchārya only teaches us generally that the fashion in some of our Kāvyaś of lovers sending messages through such inanimate objects as the wind, the moon, the clouds and such living inarticulate creatures as the bee, the chakravaka and the parrot is not desirable on occasions when the sender of the message is in a state of sobriety. Bearing in mind this instruction of our

-
- १ अयामिषेकं रघुवंशकृतोः प्राख्यमानन्दजलैर्जैनन्याः ।
निर्वर्तयामाद्यस्मात्पृथुदास्तीयां हतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥
सरित्समुद्रान् सरसोश्च गत्वा रक्षःकर्णान्द्रै रूपादितानि ।
तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिह्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा हवापः ॥
—रघुवंश XIV. 7-8

२. Introduction to स्वप्नवासवदत्ता and प्रतिज्ञायोगधरायग
(Trivendrum Edn.)
३. काव्यालङ्कार, 1. 42-44.

Āchārya, Kalidāsa, with his keen sense of poetic propriety, observes, in defence of his message through the cloud at the beginning of Meghadūta :—

भूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः
सन्देशार्थं क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापनीयाः ।
इत्यौसुक्यादपरिगणयन् गृह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिरूपणाक्षोतनाचेतनेषु॥—पूर्वमेघ ।

Thus it is seen that Bhāmaha lived much prior to Kalidāsa."

This long quotation from the most important exponent of this side of the view, will make the position quite clear. It may be interesting to know that Dr. Nobel also was formerly a believer in the priority of भामह to कालिदास. Even now, with his belief slightly shaken, (simply because he could not directly prove it) he is more inclined to accept the priority of भामह to कालिदास than that of कालिदास to भामह.¹

Taking the arguments from both sides into consideration, we may confess that much can be said on both sides and that nothing is really settled. One cannot imagine that such a criticism can be possible without any work to be criticised and explain on the other hand, why other things connected with कालिदास should not have come under the notice of भामह, if the works of the great poet were known to him.

Whatsoever may be the fact, it is needless to carry this discussion to any further length, because, even if it were decided one way or the other, it will not in any way help us in determining the date of भामह. The date of कालिदास itself is a bone of contention and cannot be made a basis for determination of other dates.

---

1. See Nobel's *The Foundations of Indian Poetry*, pp. 14-15.

भामह AND भास.

The same remark is to be made with regard to the chronological relation of भामह and भास, though in this case, it has not been suggested by any person that भामह came after the author of the work he is criticising. The difficulty with us here is that we cannot exactly know what work he is criticising. The verses in the काव्यालङ्कार of भामह which refer to the criticism in question read thus—

विजिगीषुमुपन्यस्य वत्संशं वृद्धदर्शनम् ।
 तस्यैव कृतिनः पश्चादभ्यधाञ्चरश्चन्यताम् ॥
 अन्तर्योधशताकीर्णं सालङ्कायननेतृकम् ।
 तथाविधं गजच्छन्नं नाज्ञासीत् स स्वभूगतम् ॥
 यदि धोपेक्षितं तस्य सचिवैः स्वार्थसिद्धये ।
 अहो नु मन्दिमा तेषां भक्तिर्वा नास्ति भर्तारि ॥
 शरा दृढयनुर्मुक्ता मन्युमद्भिरगतिभिः ।
 मर्माणि परिहृत्यास्य पतिष्यन्तीति कानुमा ॥
 हतोऽनेन ममभ्राता मम पुत्रः पिता मम ।
 मातुलो भागिनेयश्च रुपा संरन्ध्रचेतसः ॥
 अस्यन्तो चिविधान्याजावायुधान्यपराधिनम् ।
 एकाकिनमरणानां न हन्युर्वहवः कथम् ॥
 नमोऽस्तु हेभ्यो विद्वद्भ्यो येऽभिप्रायं कवेरिमम् ।
 शास्त्रलोकावपास्यैव तयन्ति नयवेदिनः ॥
 सचेतसो वनेभस्य चर्मणा निर्मितस्यच ।

विशेषं वेद बालोऽपि कष्टं किन्तु कथं नु तत् ॥ IV.39-46

The stories of उदयन, the king of वत्स, were very popular in ancient India, so much so that many works, even besides those which directly devote themselves to them, refer to them here and there. So when we find such a criticism in the work of भामह, we cannot exactly determine what is the actual object of his criticism. Dr. T. Ganapati Sāstri suggests that the work criticised must be प्रतिज्ञायौगन्धरायण.

"The subject reviewed by Bhāmaha above," says the eminent

editor, "is seen in its entirety in Pratijñanāṭikā. Moreover, the Prakrit passage "अयेण मम भादा हदो, अयेण मम पिदा, अयेण मम सुदो" in the first Act of Pratijñanāṭikā is quoted in the form of verse, "हतोऽनेनमम घाना मम पुत्रः पिता मम " by Bhāmaha, in his enquiry on Nyāyavirodha."

In spite of this suggestion made by the learned Pandit, we may observe that the case is much doubtful. भामह does not mention the name of भास or his प्रतिज्ञायौगन्धरायण. He may be criticising गुणादय's बृहत्कथा itself which was indeed the oldest compendium of such stories. The Prakrit portion common with भामह's श्लोक, might have a similar representative passage there also. Moreover, the theory of the learned Śāstri itself, as observes Mr. Kane, is based on a very weak foundation. If we examine the passage from भामह more closely, it will be found that the story criticised by him is not exactly the same as found in प्रतिज्ञायौगन्धरायण. It corresponds more with the versions found in बृहत्कथा मञ्जरी and कथा-सरित्-सागर. They are known to be the epitomes of बृहत्कथा. But even if it was proved that it is भास who has been criticised, it will not help us in any way. For the last 14 years, a sharp controversy has been going on, not only with regard to the date of भास, but also concerning the authenticity of the works published in his name. As there is no certainty about the date of भास, there is no use putting it forward as a terminus of भामह.

भामह AND भट्टि ।

It will not be perhaps out of place to devote some space here for discussing the relation of भट्टि and भामह. It is a well-known tradition among the Pandits of India that भट्टि, the famous author of the grammatical Kāvya, known as राघवचरित or simply as भट्टिकाव्य, tried to furnish illustrations

to the काव्यालङ्कार in the four cantos (X—XIII) known as प्रसन्नकाण्ड exactly as he did in others for the sutras of Pāṇini. This tradition finds further support from the statements of the commentators¹. It would appear from the way they write that भट्टि wrote the 10th canto to illustrate figures of word and sense, 11th, माधुर्यगुण, 12th, भाविक and the 13th Sanskrit and Prakrit Kāvya. प्रसादगुण finds its illustration in all the four cantos. If we look at the श्लोकाः illustrating अलङ्कार in canto X, we shall find, from the order and the way they are given, that भट्टि had भामह's काव्यालङ्कार before him. The commentators जयमङ्गल and मल्लिनाथ have freely drawn upon the work of भामह for giving the definitions of these अलङ्कार in their commentaries.² They could have easily taken the definitions from later and fuller rhetorical works. But then the illustrative श्लोकाः would not have so well conformed to those definitions. There is a श्लोक in भामह's काव्यालङ्कार which is found in भट्टिकाव्य with very slight alterations. The श्लोक of भामह is—

काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।

उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेघस्तो हताः ॥ —II. 20

In भट्टिकाव्य we have

1. शब्दलक्षणमुक्तमपि स्वयम् काव्यलक्ष्यार्थं प्रसन्नकाण्डमुच्यते, काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् । प्रथमं चेदं लक्षणं यत्प्रसन्नता नाम आविर्द्भन्नावालप्रतीताय' प्रसन्नवदिति । .... तथास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः । अलङ्कार माधुर्यप्रदर्शकोपाः मायासमावेशकश्चेति etc.—जयमङ्गल in his commentary in the beginning of canto X.

शब्दलक्षणप्रधानेऽप्यास्मिन् काव्ये काव्यलक्षणत्वादधिकारकानन्तरमलङ्कार माधुर्य भाविक भाषासमाख्य परिच्छेदवस्तुत्वात्मकमारम्भान्तोऽस्मिन् संगे तावदलङ्कारपरिच्छेदं बब्रूनादौ शङ्कालङ्कारान् केनो दर्शयति । —मल्लिनाथ in his commentary on भट्टिकाव्य in the beginning of canto X.

2. See परिशिष्ट to our edn. of भामह's काव्यालङ्कार. जयमङ्गल has no less than 33 quotations from this work.

व्याख्यामयमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

इता दुर्मेघसखास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥—XXII.34.

Here it can be imagined quite easily that one of the two must have borrowed from the other. श्रीवत्साङ्गमिश्र ascribes the former श्लोक to भामह. There on this authority it necessarily follows that भट्टि must have imitated भामह in writing his श्लोक.¹ All these facts, stated above, cannot but point to one conclusion, in that भामह was prior to भट्टि.

Now as regards the date of भट्टि, the only clue which we have is his श्लोक forming the last verse of his काव्य. It is—

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां

ध्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो मघतान्पश्य तस्य

प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥—XXII. 35.

The history of Kathiawar tells us that there were four Kings with the name of धरसेन who ruled over बलमी (modern Vals). It is not quite clear which धरसेन is alluded to by भट्टि².

Prof. B. C. Mazumdar³ identifies the author of भट्टिकाव्य with वत्सभट्टि, mentioned in the Mandasor Sun Temple Inscription,⁴ dated 473 A.C. on the ground of similarity between the verses of the inscription and the description of autumn in the भट्टिकाव्य.⁵ But this identification is considered by Prof. Keith as a 'most unfortunate suggestion'⁶

1. Trivedi—Ind. Ant., Vol. XLII, p. 264.

2. For more information, see Mr. Trivedi's introduction to भट्टिकाव्य (B. S. S. No LVI.)

3. J. R. A. S., 1904, pp. 395-397.

4. Fleet's Gupta Inscriptions, No. 18.

5. Canto II.

6. J. R. A. S., 1909, p. 759.

But the two learned professors are at one in saying that **भट्टि** flourished before **भारवि** and **दण्डी**. We may go so far as to say, with Mr. Trivelpy¹ that "our poet lived in the latter part of the sixth and the beginning of the seventh century." But the safest course will be to side with Mr. Kane² and say that "**भट्टि** must have lived sometime between 500 and 650 A.C. "³ Whatever might have been the difference with regard to the date of **भट्टि**, none was heard to suggest till 1922 that **भट्टि** was prior to **भामह**. In this year Dr. Jacobi⁴ struck a new line of argument in determining the date of **भामह**. He tried to prove with all plausibility that **भामह** had drawn his material for the 5th chapter of **काव्यालङ्कार** from the **न्यायबिन्दु** of **धर्मकीर्ति**. This necessitated the placing of **भामह** after 650 A. C. Now **भट्टि**, as shown above, cannot be later than 650. So the learned scholars were compelled to look upon the relation of **भट्टि** to **भामह** from quite a different angle of vision. Dr. S. K. De, who, as far as we remember, never disagrees with Dr. Jacobi but always follows in his foot-steps, writes⁵—"At one time it was believed, on the indication given by Jayamangala on Bhatti that the **alamkāra**-chapters in that **काव्य** especially

1. Introduction to his Edn. of **भट्टिकाव्य** (B. S. S. No. LVI), P. XXII.
2. Introduction to his Edn. of **साहित्यदर्पण**, P. XVI.
3. For the discussions on the date of **भट्टि** see also Dr. Jacobi—Z. D. M. G., XLIV and also Sitz. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1922, pp. 216-17 ; V. V. Sovani—Bhandarkar commemoration Volume, p. 393; S. K. De—History of Sanskrit Poetics, Vol. I, p. 50ff.
4. Sitz. d. Preuss Akad. d. Wiss., No. XXIV, pp. 211-12.
5. History of Sanskrit Poetics, Vol. I, p. 50.

canto X, was meant to illustrate the rhetorical teachings of Bhamaha in particular, but the date now assigned to Bhamaha (i. e. after घर्मकीर्ति's date 650) will re-adjust his relation to Bhatti in a new light." The two learned doctors have taken great pains in 're-adjusting' भामह's relation to भट्टि. Re-adjustment has been in the present case nothing less than perfect reversion of the former position. There is no use of examining on our part this 're-adjustment' in all its details, for it has not been so much a child of logic as one of necessity. The present case appears to us like that of a certain talented lawyer. He once began to put forward arguments which might have been advanced by the other side. When he was on the point of completing his arguments, he was made aware of his blunder by one of his colleagues. He remained unmoved and at once addressed the court. "My Lords, such will be the arguments put forward by the other side. Now I begin to refute them." We wonder why the premises of the conclusion which upset the whole thing, were not more carefully examined to see if there was some other alternative possible. Such cases of resemblance, corroborated by the record of commentators and confirmed by the voice of tradition, as exist between the काव्यालङ्कार of भामह and the राचलवध of भट्टि, cannot be a matter of mere chance. As we shall try to show later on, भामह cannot be carried below 600 A.C. He may be much earlier. So there is no necessity of putting the cart before the horse.

दण्डी and भामह-

Now we come to one of the most important parts of the discussion upon the date of भामह. दण्डी, the author of काव्यादर्श, has been very popular among the literati of mediæval India, perhaps even to some extent more than भामह himself, who had the misfortune of having his work not

so easily available. On a close study of the works of these great poets, the impression becomes irresistible that they were related to each other, some way or other. There are some passages which are identical in the works of both, not only in sense but even in phraseology¹. There are others more important still, which appear to involve mutual criticism². Besides, there are various views—either similar or dissimilar to one another—which clearly point to an intimate relation existing between the कव्यालङ्कार and काव्यादर्श³ ।

These impressions, culled from the works of these two writers, led to the discussion of their chronological relation with each other. A sharp controversy ensued for settling the priority of one to the other. Mr. M. T. Narsimheingar raised this issue for the first time and was inclined to place दण्डी before मामह⁴. He found his arguments very ably refuted by such eminent scholars as Mr. Trivedi⁵, Dr. Jacobi⁶, Prof. Rangacharya⁷, Dr. Ganpati Sastri⁸ and Prof. Pathak⁹. The last seems, however, to have changed his view later on¹⁰. As the majority of views appears to favour the priority of मामह, we need not encumber our humble paper with the statements of all views held either

1. Kane—Introduction to साहित्यदर्पण, p. XXV ; De—History of Sanskrit Poetics, I. pp. 64-65.
2. De—History of Sanskrit Poetics, I. pp. 65-66.
3. Kane—Introduction to साहित्यदर्पण, pp. XXV—XXXV.
4. J. R. A. S., 1905, pp. 535 ff.
5. Introduction to प्रज्ञानप्रदीप, pp. XXIII ff. ; Ind. Ant. XLII, ff. ; Bhandarkar Com. Vol., p. 40.
6. Z. D. M. G., LXIV, pp. 134 and 139.
7. Introduction to his edition of काव्यादर्श.
8. Introduction to स्वप्नवासवदूत, p. XXV.
9. Introduction to कविराजवर्मण, p. 16.
10. J.B.B.R.A.S., XXIII. p. 19 ; Ind. Ant. XLII, p. 236 ff.

against or in favour of his priority. Mr. Kane has very cautiously collected the arguments of either side and those who feel interested may refer to his learned work¹. Mr. Kane, after stating and examining all such views with admirable impartiality, has come to the conclusion that in reality no judgement is yet possible on the question one way or the other though from the character of the arguments employed he seems to be somewhat inclined in favour of **दण्डी**'s priority to **मामह**. He sums up his position thus : " It seems probable that **मामह** and **दण्डी** follow independent traditions, the former having more affinity with the **अलङ्कार** school and the latter with **भरत**'s school. Whoever may be earlier, both are very near each other and are to be placed between 500-630 A. C."² Dr. De has, however, by forcibly re-stating some cogent arguments, ably demonstrated that the majority view is the only best logical alternative³.

We shall, by way of concluding this portion of our paper, state one or two points which, to our mind, would conclusively show that **मामह** cannot be brought down to a period later than **दण्डी**. Recently a book named **अवन्तिमुन्दरीकथा** has been discovered in the South by the Curator of the Madras Oriental MSS. Library⁴. It is evident from the said MS. that it was written by **दण्डी**. It is prefaced, as is usually done in **कथा**s, with a number of verses. These verses include the praise of **बाण** and **मयूर**⁵ along with that

-
1. Introduction to साहित्यदर्पण, pp. XXV—XXXV.
  2. Ibid p. XXXV.
  3. History of Sanskrit Poetics, Vol. I, pp. 64—70.
  4. Proceedings and Transactions of the Second Oriental Conference, pp. 193—201; Journal of the Mythic Society, XIII, pp. 671—685.
  5. भिन्नस्तेष्वसुखेनापि चित्रं बाणेन निर्व्वयः ।
व्याहारेषु कदाँ लोकां न मयूरः..... ॥

of many others. From this Poetic Introduction, we further learn that दग्गडी was a great-grandson of भारवि who has been described here as a contemporary of kings दुर्विनीत and सिंहविष्णु. These monarchs were great ruling kings about 550 A.C. Thus it appears quite reasonable to infer that दग्गडी, being fourth in descent from भारवि, must have belonged to the last quarter of the 7th or the beginning of the 8th Century. This statement finds an additional support from the fact that दग्गडी has not only praised बाणभट्ट but has narrated the story of कादम्बरी along with other episodes in his कथा and this narration seems to be an accurate reproduction of the tale as is found in the पूर्वार्द्ध of बाण's कादम्बरी. It is a well known fact that बाण belonged to the court of हर्षवर्धन who reigned from 606 to 648 A.C. A northern poet cannot be expected to have achieved in a decade or two, in those days of hard communication, so much fame as to merit such a high praise from a critic of the South.

It may be further shown on a most reliable authority that बाणभट्ट must have lived before बाण, आनन्दवर्धन in his ध्वन्यालोक,¹ while asserting that the same idea, though already expressed by one poet, appears new and charming when put in a suggestive garb by another poet, points out a case where बाणभट्ट, drawing upon an idea expressed by बाणभट्ट in one of his verses of काव्यालङ्कार, writes a prose

---

1. तथा विवक्षितान्वयवाक्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भावानुगतवस्तुव्यङ्ग्यप्रकार-
समाश्रयेण नञत्वम् । यथा 'असौ वारम्भायुता त्वं जेवः' (हर्षचरित VI. para
15 of Kane's edition) इत्यसौ 'जेवो हिमगिरिस्थश्च महान्तो गुह्यः स्थिराः ।
यद्वाक्यवित्तनयोदाहृत्योर्वी विमले सुवम्' (काव्यालङ्कार III 27.) इत्यादौ
इत्येवमि तन्मैवाप्युद्भावानुगतवस्तुव्यङ्ग्यप्रकारसमाश्रयेण नञत्वम् ।—ध्वन्यालोक,
ब्रह्म IV p. 236.

passage in *हर्षचरितम्*. It is quite clear from this that *आनन्द-वर्षेण* had positive belief which must have been based on traditions prevalent among the Kāśmīrian Pandits of his day that *भामह* was an old and popular predecessor of *बाण* so that the latter could safely and honourably borrow ideas from the former. Hence unless this statement of *आनन्दवर्धन* is shown to militate against the verdict of accepted chronology bearing on the question (as is quite unlikely) the fact of *भामह*'s priority can never be challenged.

With due deference to those who hold that *भामह* and *दण्डी* are chronologically very near to and not far removed from each other, we may be permitted to observe here, in passing, that to us it does not appear to be the fact. *भामह* most probably belonged to Kāśmīr and *दण्डी* undoubtedly hailed from the South. It cannot be imagined that the writers so far removed could vie with each other in those days. It cannot be denied that *दण्डी*, with an evident criticising mood, tries to eclipse the work of *भामह* by his own. This case is somewhat like *भारवि* and *माघ* who, though not far removed in space, were, in time, far away from each other. This point can be further borne out by the linguistic evidence. The *प्राकृत*s had not, perhaps, been so much in vogue in the time of *भामह* as they were in the time of *दण्डी*. Perhaps *सेतुबन्ध* which finds such a high and merited eulogy from *दण्डी* had not yet been written. *भामह* makes no linguistic division of *काव्य* as *दण्डी* does. If it could be proved that the *प्राकृतमनोरमा*, the oldest commentary on *वररुचि*'s *प्राकृतप्रकाश*, was from the pen of this very *भामह*, the author of *काव्यमलङ्कार*, it might be held to have been the oldest work on Prakrit Grammar, next only to *वररुचि*, the author of the *सूत्र*s it comments upon. In this connection it may be pointed out that the later *महापद्मी*—not to say

the other dialects—does not wholly conform to the rules of वरहमिहिर as explained by मामह and that the later commentators, वसन्तराज and others, have tried to explain the सूत्र in a much more comprehensive way. Howsoever it may be, it is undoubtedly clear that the picture of society found in the work of मामह—faintly drawn though it may be—can be clearly distinguished from what we find depicted in the काव्यादर्श of दण्डी. The poetic luminaries so familiar to the eyes of मामह's age had, by the time of दण्डी, totally disappeared from the horizon. The elegant simplicity of the earlier Muse had not as yet hardened into sentimental ideas and artistic expressions. The sharp controversies ranging between the Buddhists and the Hindus in the time of मामह, had led to the study of the science and art of Polemics, so that even a work on Poetics was expected to take the topics into consideration. But the atmosphere seems to have wholly changed by the time of दण्डी. The heroes of popular stories were yet fresh in the memory of the people. Coming to the field of Poetics itself, we find not a few points of contrast along with those of similarity in the works of these two authors. There is no use enlarging upon this topic, for, it can become obvious to even a casual reader of the said works. We feel, therefore, inclined to believe that मामह was separated from दण्डी not by decades but by centuries.

मामह and धर्मकीर्ति.

We have shown above that on the evidence of आनन्दवर्धन in ध्वन्यालोक, मामह cannot be placed later than बाण who flourished in the first half of the 7th century but this view is seriously challenged by the hypothesis that मामह has borrowed some logical topics from धर्मकीर्ति. Dr. Jacobi has discussed this point at some length and in

that connection has considered the date of धर्मकीर्ति. He places धर्मकीर्ति between the voyages in India of Hsuen Tsang and I-t'ing. The former was travelled between 630 and 647 makes no reference to the Buddhist Logician. The latter, travelling between 671 and 695, seems clearly to have heard of him. Thus, this date is a धर्मकीर्ति a contemporary of the Tibetan King Srong-tsan-gum-po who lived during 627-695 A. D. So the middle of the seventh century may be fairly taken to be the date of धर्मकीर्ति. If, however, it could be proved, as Jacobi has tried to do, that भामह had actually utilised the logical work of धर्मकीर्ति, the statement of आनन्दवर्धन would considerably lose in value and भामह would consequently have the chance of being dragged down to the 8th century at least. Let us first examine the arguments put forward therefor.

All the arguments put forward for establishing the indebtedness of भामह to धर्मकीर्ति are based upon a few points of similarity existing in their works¹. They are only three. Let us take them one by one. भामह has given two definitions of अनुमान—

विरूपाक्षिज्ञाने ज्ञानमनुमानं च केचन ।

तद्विदे नान्तरीयार्थदर्शनं चापरे विदुः ॥ काव्या० V. 11

Now we know from the तात्पर्यटीका of वाचस्पतिमिश्र upon न्यायवार्तिक that the definition of अनुमान, as given here in the second half of the śloka, came originally from दिङ्नाग². But what are we to say about the first definition? "Die

1. See Vidyābhāṣya's History of Indian Logic, pp. 305-6.

2. See Dr. Jacobi's 'Bhāmaha und Dignāgin ihr Alter und ihre Stellung in der indischen Poetik' in Sitz. d. Preuss. Akad. d. Wiss., XXIV, 1922, pp. 211-212.

3. See Dr. Randle's 'Fragments from Dignāga,' pp. 21-22.

erste der beiden von Khāmahā gegebenen Definitionen", writes Dr. Jacobi, "muss also von einem andern Philosophen herrühren". And who is that another philosopher? It is धर्मकीर्ति—says Dr. Jacobi, for, at one place of his न्यायबिन्दु, we read अनुमानं द्विधा स्वार्थं परार्थं च, नत्र स्वार्थं त्रिरूपातिज्ञादु यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम् ।

In this case as well as in the cases following, the question, which we are to put to ourselves, should be whether a particular view—*लिङ्गस्य वैकल्प्यम्* for instance—is peculiar with someone or is common to many. Such an argument can have any weight only when the view concerned is original. Unfortunately we do not find any such thing in the present case. *लिङ्गस्य वैकल्प्यम्* is a too well-known thing with our नैयायिकस to have originated with धर्मकीर्ति. It is quite sufficient for our purpose here to show that it was known even to दिङ्नाग. Thanks to the labours of the late lamented Dr. Vidyābhāṣaṇa, we can have some knowledge of दिङ्नाग's works. दिङ्नाग in his प्रमाणासमुच्चय spoke of स्वार्थानुमान thus¹: An inference for one's self (svārthānumāna, ran-don-gyi-rjes-dpag) is defined as the knowledge of a thing derived through its mark or sign of three characters. Will it not, when turned into Sanskrit, read somewhat exactly like the extract from न्यायबिन्दु of धर्मकीर्ति cited above? In this connection we are to note one thing more. The way in which भामह gives this definition along with that of दिङ्नाग, does not only show that it came from some other source, but also to the fact that it formed an earlier and more commonly accepted view. Besides प्रमाणासमुच्चय, we have a clear description of *लिङ्गस्य वैकल्प्यम्* in न्यायप्रवेज.² Whoever might be the

1. See Dr. Vidyābhāṣaṇa's History of Indian Logic, p. 280.

2. This work has been so long known only through Tibetan

author of this work,¹ none was so far tried to prove that it was written after धर्मकीर्ति. Thus we see that भामह was not in any way indebted to धर्मकीर्ति for his knowledge of लिङ्गस्य वैकल्यम्. We are very much inclined to think that he did not to thank even दिङ्नाग for, at least, this section of Indian Logic. He might have probably derived his knowledge from some earlier logician.

The other statement of भामह which has been said to correspond with that of धर्मकीर्ति is दूषणं न्यूनताद्युक्तिः काव्या०-V. 28. धर्मकीर्ति has दूषणानि न्यूनताद्युक्तिः.² The similarity is indeed striking. But the question again comes up: Is it an original idea of धर्मकीर्ति? The same question may be raised with regard to the third corresponding statement of भामह—ज्ञानयो दूषणभासाः (काव्या०-V. 29). Does धर्मकीर्ति propound a new theory when he says दूषणभासास्तु ज्ञानयः³? In both the above cases, धर्मकीर्ति does not appear to have anything peculiar to himself. The दूषणस and ज्ञानिः have been known to earlier writers

---

Texts. Fortunately it is now going to be published by Principal A. B. Dhruva in the Gackwad Oriental Series. We owe our knowledge of it to the kindness of Principal Dhruva.

For the three characteristics of the Middle Term (लिङ्गस्य वैकल्यम्) as found in न्यायप्रवेश, see History of Indian Logic, p 291.

1. The question is a mooted one. We postpone its discussion for the time being.

2. न्यायबिन्दु, (Peterson's Edn.) III. 138.

Benares Edn. reads दूषणा न्यूनताद्युक्तिः. See p. 132.

3. न्यायबिन्दु, Peterson's Edn. III. 140; Benares Edn. p. 133.

as well. In न्यायप्रवेश we have similar descriptions of दुषण and जातिः⁴.

Mr. P. V. Kane⁵, who, as has been noted before, pointed out the similarity existing between the works of भामह and धर्मकीर्ति, quite independently of Dr. Jacobi, has cited another stroke from भामह's काव्यालङ्कार, appearing somewhat exactly like a passage in धर्मकीर्ति's न्यायविन्दु. भामह's śloka reads thus :

सखादयः प्रमाणाभ्यां प्रत्यक्षमनुमा च ते ।

असाधारणसामान्यविषयत्वं तथाः किल ॥ काव्या०-V. 5

धर्मकीर्ति writes thus :

द्विविधं सम्प्रज्ञातं प्रत्यक्षमनुमानं च (p. 10), तस्य विषयः स्वलक्षणं, (p. 21) .....अन्यत् सामान्यलक्षणं (p. 24) सोऽनुमानस्य विषयः (p. 25). Now it may be again pointed out here that this division and definition of प्रमाण has not originated with धर्मकीर्ति. Almost all the logicians who were opposed to अक्षपाद (who propounded four प्रमाणः) had mostly a similar view दिङ्नाग, for instance, in his प्रमाणसमुच्चय (ch. 1) states that pramāṇas are only two, viz., perception and inference. All objects being known through them, there is no other प्रमाण. Dr. Vidyābhūṣaṇa has restored the Sanskrit original thus :

1. They are too well-known to require much argumentation for establishing their existence before धर्मकीर्ति. In this connection it will be, however, interesting to refer to a न्यायसूत्र of भौतम (1-2-18) and वात्स्यायन's भाष्य thereon. The sūtra is साधर्म्यैवेधर्म्याभ्यां प्रत्यक्षस्थानं जातिः । वात्स्यायन's comments upon it thus :—प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः । स यः प्रसङ्गः साधर्म्यैवेधर्म्याभ्यां प्रत्यक्षस्थान-सुपात्तमः प्रतिषेध इति । .....प्रत्यनोक्तमावाच्यायमानोऽर्थो जातिरिति ।

2. See Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, p. 298.

3. Introduction to his Edn. of साहित्यदर्पण, p. XL.

प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणं हि द्विलक्षणम् ।

प्रमेयं तत्र सिद्धं हि न प्रमाणान्नर्ग भवेत् ॥

It will be seen from the above that all those passages from धर्मकीर्ति, which have been cited as originals of भामह's aphorisms, have no propriety with themselves. They represent views which were quite well-known even before the birth of the Buddhist legend. Under such circumstances one cannot safely argue that भामह was indebted to धर्मकीर्ति and to nobody else. Dr. Jacob is not such a superficial scholar as to be convinced of भामह's indebtedness to धर्मकीर्ति simply upon the basis of accidental similarity of views. We presume that it was the partial similarity of phraseology too, which led him to entertain such a view. But to our mind, the similarity of phraseology in the present case is not so very significant. Striking similarity is seen only in the sentences which deal with दूषण and जाति. But there again, we cannot say that धर्मकीर्ति was the first person to use them. With equal force, we may say that it was भामह who wrote them first of all. We see no absurdity in it. If शान्तरक्षित, philosopher as he was, did not find it inconvenient to repeat the phraseology of our poetician, we see no reason why धर्मकीर्ति would not do the same, if he could find something handy, cut and dried, from him.

What we want to emphasise very particularly is simply this that the similarity of phraseology, even if it could be proved to exist beyond doubt, will not by itself be of much use. In such a case there are three alternatives possible, each of which being equally tenable. Now with regard to the topic in question, unless and until more definite evidence is forthcoming, none can be justified in claiming that भामह borrowed views and phraseology from धर्मकीर्ति. It may be

equally reluctant to say that धर्मकीर्ति was indebted to भामह or brother of Bhāmaha and from unknown source.

As for the other argument, Dr. Jacobi did not point out any other line of evidence which could further support his assumption. "Diese Entdeckungen Bhāmahas" says the great orientalist, "aus Dharmakīrtis Nyāyabindu beweisen, dass er jünger als dieser, wenn auch vielleicht nur ein jüngerer Zeitgenosse desselben, war". But how has the indebtedness of भामह been proved? There he writes thus: "Nun lautet Dharmakīrtis Definition Nyāyabindu II. 3: tatra tatra yāgāṅgīl pālāṅgīyā jñānāṅgīl anumānāṅgīl so ähnlich der Bhāmaha von gegebenem, dass kaum noch ein Zweifel darüber bestehen kann, wovon letzterer sie genommen hat. Noch deutlicher zeigen uns die Bhāmaha Definitionen der dāṅgāṅgīl und der jātis in V. 28." This is the sum and substance of all his statements in this connection. We really wonder how such a veteran scholar as Dr. Jacobi, with such faulty and inadequate premises, could jump to such a momentous conclusion. Mr. P. V. Kane, with characteristic cautiousness of a lawyer, did not, though suggesting the same line of argument, commit himself in any way. He is perhaps more inclined to suggest भामह's indebtedness to दिङ्नाग, if he could only prove it. It is gratifying to note that Dr. Jacobi's hypothesis is not now meeting with that universal approbation which it was at first expected to do. It has been called in question by Dr. J. Nobel² and quietly ignored by Dr. B. Bhattacharya³.

1. See his Introduction to साहित्यदर्पण, p. XL.

2. 'Die Avantisundarikathā'. Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Bd. V, p. 150.

3. Foreword to सान्तरक्षित', तत्त्वप्रकाश (G. O. S. XXX), pp. LXXIX—LXXX.

The best way for determining whether भामह was indebted to धर्मकीर्ति or not, would have been perhaps the comparison of भामह's views with the peculiar views of धर्मकीर्ति. It is known to all who knew anything of medieval logic that धर्मकीर्ति, though a follower of दिङ्नाग, did not adopt his views in toto. The peculiarities of धर्मकीर्ति have been carefully noted by Dr. Vidyābhūṣa¹ and a reference to these will surely make it clear that no special view of the Buddhist logician has been represented in the work of भामह. On the contrary, there are indications which point diametrically to the opposite side. We may just refer to some of them. The definition of प्रत्यक्ष, as given by दिङ्नाग, is प्रत्यक्षं कल्पनापोदम्². To this an important addition is made by धर्मकीर्ति by saying प्रत्यक्षं कल्पनापोदमञ्जान्तम्³. Now, the term अञ्जान्त is not such as can be ignored by any person coming after him. दिङ्नाग's definition was rather too general and consequently could be interpreted to apply to everything, so that everything will be प्रत्यक्ष. उद्योतकर did actually interpret it in this way⁴. To avoid this contingency, धर्मकीर्ति added अञ्जान्त which made it clear that by प्रत्यक्ष, we were to mean here प्रत्यक्षज्ञानं and nothing else. Who will indulge in such an inexactitude

1. See Vidyābhūṣa's History of Indian Logic, pp 315—318.

2. वाचस्पतिमिश्र in his नाट्यटीका, while commenting upon 'अपरे तु मन्थन्ते प्रत्यक्षं कल्पनापोदमिति' begins, 'सम्प्रति दिङ्नागस्य कल्पनामुपन्यस्यति अपर इति । See also Vidyābhūṣa's History of Indian Logic, pp. 276—277 and Dr. Randle's Fragments from Dinnāga, pp. 8—10.

3. See व्यायवित्तु (Benares Edn.), p. 11.

4. He takes it as स्वल्पतो न व्यपदेश्यम् ।

when once it has been so pointed out? भामह gives two definitions of प्रत्यक्ष in a single place. It is—

प्रत्यक्षं कल्पनापेक्षं तत्त्वधर्मिणोऽपि केचन—काव्या० V. ६.

one of the two definitions—the first of them—belongs, on the authority of वाचस्पति मिश्र, to दिङ्नाग and the second, on the same authority, to वसुवन्धु¹, the teacher of दिङ्नाग. Now can it be imagined that भामह could have afforded to leave out धर्मकीर्ति's definition, had he been aware of it? Besides, कल्पना is defined in धर्मकीर्ति in a strikingly different way. According to him कल्पना is असिद्धापसंसर्गयोग्यप्रतिभास-प्रतीतिः². But उद्योतकर, while discussing दिङ्नाग's definition of प्रत्यक्ष, says: 'अथ केयं कल्पना? नामजातियोजनेति । यन् स्थितं न नाम्नामिधीयते न च जात्यादिभिर्विपर्ययदिश्यते ।'³ वाचस्पति-मिश्र calls it लक्षणवादिनामुत्तरम्⁴. Now the लक्षणवादी's must be दिङ्नाग and all those who had a similar view. We may presume that भामह was also one of them—at least conversant with the view—for he says कल्पनां नामजात्यादियोजनां प्रति-जाननं-काव्या० V. ६. It may be admitted that धर्मकीर्ति's definition of कल्पना is more academic in tone exactly as his definition of प्रत्यक्ष is more exact in expression. If भामह could afford to give two views on an important issue, he would not, we think, mind to give a third one also, if it was more useful and suitable, as धर्मकीर्ति's definitions indeed are.

---

1. वाचस्पतिमिश्र begins his comment upon 'अपरे पुनर्वर्णयन्ति ततोऽप्यहं विज्ञानं प्रत्यक्षम् । तदेवं प्रत्यक्षलक्षणं स्मर्य्यं वासुवन्धवं तावत् प्रत्यक्षलक्षणं विचक्षणानामुपन्यस्यति-ता० p. 99. See also Dr. Randle's Fragments from Diṅnaga, p. 12—13.

2. न्यायविन्दु, p. 13.

3. न्यायवार्तिक, p. 44.

4. तात्पर्यटीका, p. 102.

One thing more should be noted in this connection. As far as we know, धर्मकीर्ति has nowhere in his extant works shown any regard to the views of वसुबन्धु, though his pupil, दिङ्नाग, is his great authoritative source. But भामह has referred to the views of the older logician in unmistakable language. May we not assume with probability that, by the time of धर्मकीर्ति, वसुबन्धु had been somewhat eclipsed by his decidedly abler pupil? It is quite possible that भामह lived in an age when वसुबन्धु was not so forgotten. He still commanded respectful attention from scholars along with दिङ्नाग.

It will be undoubtedly quite profitable to give here the results of a detailed comparison of these works: but we are afraid the space at our disposal will not permit it. We may, in passing, just note a few points. भामह has six पक्षाभास¹ but धर्मकीर्ति has only four.² If we were to look into न्यायप्रवेश we shall find no less than nine.³ But what is very interesting to note is that some of the definitions and examples of भामह wholly correspond with those in न्यायप्रवेश. इष्टान्त is included by धर्मकीर्ति in त्रिरूपहेतु⁴ but भामह takes it separately⁵ exactly as we find it in न्यायप्रवेश and प्रमाणसमुच्चय. In न्यायप्रवेश and प्रमाणसमुच्चय we further find दृष्टान्त divided into two classes according to the way they are possible either by साधर्म्य or वैधर्म्य⁶. This is also the case with भामह. But धर्मकीर्ति has

1. काव्यालङ्कार, v. 13-20.

2. न्यायविन्दु, pp. 84-85.

3. न्यायप्रवेश—See in the History of Indian Logic, pp. 290-291.

4. त्रिरूप हेतुसूक्तः । तावत्तैवार्थप्रतीतिरिति न पृथग् दृष्टान्ते नाम साधनावयवः कश्चित् । तेन नास्य लक्षणं पृथगुच्यते—न्यायविन्दु, p. 117.

5. काव्यालङ्कार, v. 21, v. 26-27.

6. History of Indian Logic, pp. 286-7, 295—6. In these

no such division. The few points, noted above, are quite sufficient to convince any unprejudiced person that भामह's borrowing from धर्मकीर्ति is any thing but possible.

Even if these points were not available, we could have shown that भामह's coming after धर्मकीर्ति cannot be imagined. धर्मकीर्ति, as shown above, lived about 650 A. C. and hailed from the South of India. शान्तरक्षित lived in Bengal in the beginning of the 8th century. Now, we cannot, with any stretch of our imagination, conceive that within half a century such a progress could be possible in those days of hard communication. धर्मकीर्ति becomes sufficiently famous, his works are carried to Kashmir, there भामह utilises them for writing his own work, then he also becomes well-known, his work reaches Bengal and is devoured by शान्तरक्षित—and all this was accomplished within half a century ! It seems to be hardly possible. We have no reason, therefore, to doubt आनन्दवर्द्धन's statement that व्यास was acquainted with भामह's work, so that 600 A.C. can be safely taken to be the lower limit of भामह's date.

But what should be his upper limit ? The fore-going discussion has shown that भामह was familiar with the views, which are, on the authority of वाचस्पतिमिश्र, ascribed to विष्णुनाग । We have further shown that his views sometimes correspond with those which are found in न्यायप्रवेश । Nanjio¹ and Takakusu² ascribe this work to नागार्जुन । But Pandit Vidhusekhara Bhattachārya thinks that Nanjio " has cases resemblance in phraseology is also to be noted. धर्मकीर्ति has, however, got such a division in दृष्टान्ताभास.

1. Nanjio's Catalogue of the Chinese Tripitaka, p. 270, Nos. 1223, 1224.

2. A Record of the Buddhist Religion by Itsing, pp. 177, 186.

made a mistake in rendering the name into Sanskrit. The name, as given in Chinese in the book itself, is Ya lun, the Sanskrit equivalent of which is Dinnāga.¹ But, according to Sugura² and Ui,³ न्यायप्रवेश is attributed by the Chinese tradition to शङ्करस्वामी । दिङ्नाग's work, according to this view, was न्यायद्वार, quite distinct from न्यायप्रवेश. Dr. Randle⁴ sees 'no reason to doubt the correctness of the Chinese attribution of the न्यायद्वार to Dinnāga. That being the case, it is impossible that Dinnāga should have been the author of न्यायप्रवेश.' But we see no reason to doubt the correctness of the Tibetan attribution of the न्यायप्रवेश to दिङ्नाग । If that be the case, it is impossible that any other person but दिङ्नाग should have been the author of the न्यायप्रवेश । Besides many cogent arguments so ably put forward by Pandit Vilhusekhara Bhattacharya⁵ for proving that न्यायप्रवेश was the work of दिङ्नाग, one thing appears to turn the scale to a very great extent. It is a curious fact that शङ्करस्वामी was not known to either Houen Tsang or Itsing. The Tibetan texts are quite ignorant of his name. The Tibetan translation of the Chinese translation of न्यायप्रवेश clearly shows that at that time even the Chinese did not know of शङ्करस्वामी । It is really inexplicable how they came, later on, to associate his name with न्यायप्रवेश । There seems to be some baffling confusion, lurking somewhere or other. Unless and until this mystery is cleared up, we shall not know the real ground of its attribution by the

---

1. 'The Nyāya Praveśa of Dinnāga,' Indian Historical Quarterly, Vol. III, p. 154.

2. Hindu Logic as preserved in China and Japan, pp. 36-37.

3. Vaiśeṣika Philosophy, p. 68.

4. Fragments from Dinnāga, p. 61.

5. Indian Historical Quarterly, Vol. III, pp. 154-159.

Chinese to शङ्करस्वामी । But so far as the Tibetan Text,¹ as edited by Pandit Volkenicher, Derracharya, is concerned, it is more than probable that it is the work of दिङ्नाग । The learned editor has compared it with the Chinese and Sanskrit Versions and does not perhaps find material difference between them. So what is said of the Tibetan version with regard to its authorship, may be, therefore, true of other versions as well.² We have every hope that this puzzling enigma will be cleared up by Principal Dhruva's Introduction to the Sanskrit Version of the न्यायप्रवेश³ ।

It does not, however, matter much for us even if शङ्करस्वामी was to be proved the author of न्यायप्रवेश । He is said to have been the pupil of दिङ्नाग and consequently must have been his younger contemporary. So when we find clear resemblance of certain views and expressions in मामह's work from the works of दिङ्नाग and न्यायप्रवेश, we can, without hesitation, say that दिङ्नाग's date will furnish the upper limit to मामह's age.

The date of दिङ्नाग depends upon the date of his teacher, वसुबन्धु । Nanjio informs us that कुमारजीव wrote a life of वसुबन्धु⁴ between A. C. 401 and 409 and परमार्थ, who lived between A. C. 499 and 560, wrote another.⁵ From

1. Gankwad Oriental Series, XXXIX Part II.

2. Dr. N. D. Minnrov contributes a paper on 'Diñnaga's Nyāya Praveśa and Haribhadra's commentary on it,' to the volume presented to Dr. Garbe. We have not as yet seen it, but from the title we may assume that he is also inclined to attribute न्यायप्रवेश to दिङ्नाग ।

3. G. O. S. XXXIX Part I.

4. Nanjio's Catalogue of the Chinese Tripiṭaka, app. I. 64.

5. Ibid No. 1463.

परमार्थः we know that वसुबन्धु was a contemporary of विक्रमादित्य, who is identified by V. A. Smith² with Chandragupta I of the Gupta Dynasty. If this line of argument is followed, as has been done by V. A. Smith³ and M. Peri⁴, वसुबन्धु, who died, it is said, at the age of 80, will be found to have been living between 330-360 A.C. But unfortunately all scholars are not at one. Different scholars assign different dates to वसुबन्धु । The other most important view is that which places him between 420—500 A. C.⁵ But the majority of the scholars⁶ appears to be inclined towards the former view. Undoubtedly that view appears, to say the least, much more probable. If we were to subscribe to the other view, the whole subsequent chronology becomes awfully disturbed. Then we have to look upon कुमारजीव's 'Life of Vasubandhu' as a myth and disbelieve the traditions which make वसुबन्धु one of the Patriarchs and his work as having been translated into Chinese by कुमारजीव ।

So we have seen above that there is every probability of वसुबन्धु having lived between 280 and 360 A. C. Now दिङ्नाग, being his pupil, must have been his junior contemporary and so must have lived somewhere before 400. Now, if 400 A. C. is to be the approximate date of दिङ्नाग, that date must also be considered to furnish the upper limit to मामह's date. We may, therefore, safely say

-
1. Takakusu, J. R. A. S., 1905, p. 44.
  2. Early History of India, 3rd Edn., p. 320.
  3. Ibid, pp. 328 ff.
  4. Bull. de l' Ecole française d' Extrême-orient, XI. 355 ff.
  5. Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, pp. 266—267.
  6. Keith—Indian Logic and Atomism, p. 98, Buddhist Philosophy p. 155 ; B. Bhattacharya's Foreword to तत्त्वसंग्रह (G. O. S. XXX) pp. LXVI—LXXX.

that भामह must have lived between the dates of दिङ्नाग and बाण, viz., between 400 and 500 A. C.

If we wish to be a little more exact with regard to the date of भामह, we should try to find out whether he was nearer to दिङ्नाग or to धर्मकीर्ति । We have already shown that his views correspond much more with those of दिङ्नाग than those of धर्मकीर्ति । We have further shown that he was living in an age when the old teachers were not as yet forgotten. This fact can be further borne out by a careful comparison of his work with the extant works of those teachers. At some places he has referred the reader for details to other works which are not found perhaps in दिङ्नाग's works. We have further to take into consideration that भामह's fame must have taken some time for becoming so much ripe as to induce a poet of Kanauj, as बाण indeed was, to become acquainted with the work of the great Kashmirian. If we may be permitted to allow a century for it, we shall be, we think, not wrong in placing भामह before 500 A. C. But the way he writes, the atmosphere he breathes, the company he keeps,—all these leave us still unsatisfied. We are very much tempted to think that he was not far removed from दिङ्नाग, though we cannot positively prove it by direct evidence. The fifth chapter of his कान्यालङ्कार, teeming so much with philosophical logic, rather smacking much more, as it were, of polemics, makes us believe that he was living in an age which was permeated with debate and controversy in every quarter. Such a period in Indian History was possible only with such scholars as दिङ्नाग । We know from accounts¹, preserved here and

---

1. Lama Taranatha's Geschichte des Buddhismus von Schierfner, pp. 130—135; Vidyabhusana's History of Indian Logic, pp. 272-274.

there that the great **आचार्य** spent his whole life in vehement **ग्रन्थार्थ**—heated controversy and debate. He was known in his times as **तर्कपुङ्गव** or a fighting bull. But such an age did not last for a long time. By the time of **दृग्द्वि. न्यायनिर्णय** or settling the logic of pointers, which was considered so very necessary an appendage in a work on Poetics by **भामह**, came to be considered as a useless **कर्कशविचार**¹. Even in the time of **व्यास**, we find no indication of the continuation of **दिङ्नाग**'s age of passionate debate and heated controversy. Further, no indication to that effect has been furnished even by the 5th and 6th century inscriptions of the Guptas. Thus we are not far wrong in believing that that age of controversy almost came to an end with **दिङ्नाग**. Hence we may conclude that **भामह** was either a contemporary of or came immediately after **दिङ्नाग**, who, we know, became widely known throughout the country on account of his incessant wanderings on controversy tours.² Consequently we may state that **भामह** was, with all probability, living about 400 A. C. or, if **न्यायप्रवेश** happens to be proved the work of **शंकरस्वामी**, a few years later.

भामह's WORKS

It is indeed very difficult—if not wholly impossible—to determine whether our author had written any other work besides the well-known **काव्यालङ्कार**. We find, no doubt, the name of **भामह** associated with certain quotations which are not traceable in the **काव्यालङ्कार**. **राघवभट्ट**, in his commentary, **अर्थद्योतनिका**, on **अभिज्ञानशाकुन्तल**, quotes twice in the name of **भामह** extracts which are nowhere to be found in the **काव्यालङ्कार**. One of them appears to have

1. विचारः कर्कशः प्रायस्तेनाख्येन किं फलम्—काव्यादर्श

2. Tīrānātha's Geschichte des Buddhismus von Schiefner.

been taken from a work on Metrics¹ and the other from some work on Prosody². The latter sentence, curiously enough, is not without slight modifications in the अलङ्कार-रत्नमञ्जरी of उद्भट and its example in काव्यप्रकाश । Some slokas are quoted by नारायणभट्ट in his commentary on वृत्तरत्नाकर in the name of भामह । These seem to have been taken from a work on Metrics³.

1. भ्रमं सर्वगुणैश्च सगणो भूमिदैवतः इति भामहोक्तेः p. 4. (नि० सा० edition).
2. तद्वृत्तमुक्तं भामहेन—पर्यायोक्तं प्रकारेण यद्वृत्तेनाभिधीयते । वाच्यवाचक-सन्निभ्यां गृह्येवावगमात्प्रसूता । इति । उदाहृतं च हयग्रीववधस्थं पद्यं 'तं प्रेक्ष्य चिरकृतापि विद्यामप्रीतिरञ्जिता । मदनैरावणमुख्ये मानेन हृदये हरेः' इति । p. 10.
3. तदुक्तं भामहेन—

अवगणान् सन्प्रतिमवति सुविबर्जितनशता-
न्युवर्णोद्विष्यतिः सरससमुवर्णोद्विरहितात् ।
तथा श्लेषः सौख्यं व्यग्ररहितादक्षरगणात्
पदादौ विन्यासात् भवद्विबर्जिताद्विरहितात् ॥

वृत्तरत्नाकर, p. 6 (Benares Edition).

तदुक्तं भामहेनैव—

देवतावाचकाः शब्दा ये च मन्त्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव विन्यासाः स्फुटिपिनो गणतोऽपि वा ॥
कः खो गो वक्ष्य कश्मीं वितरति विषयो इत्यथा चः खल्लं छः
प्रीतिं जो मित्रकामं सयमरणकौ म्रजौ टयौ वेददुःखे ।
इः जोर्ना हो विशोमां अमयमय च जन्तः खल्लं यश्च युद्धं
दो चः सौख्यं मुदं नः सुखमयमरणकलेसदुःखं पवर्गः ॥
यो कश्मीं रश्च दाहं व्यसमय लवौ शः खल्लं यश्च वेदं
मः सौख्यं हृदयं वेदं विन्यसपि च लः क्षः समृद्धिं करोति ।
तदुक्तं चेह न स्यात् सुखमरणपदवर्णविन्यासयोगः
पदादौ गणयको वक्षति च सकले प्राकृत्यादौ समोऽयम् ॥

वृत्तरत्नाकर p. 7.

Besides these extracts, coming down to us in the name of भामह, presumably taken from works now wholly lost, we have a well-known commentary on प्राकृतप्रकाश, the Prakrit Grammar written in sutras by वररुचि. It is called प्राकृतमनोरमा and is considered to be the oldest commentary now extant¹.

We have no direct evidence to prove or disprove that it was the author of काव्यालङ्कार who wrote the works referred to above. Who can say if there were not several persons bearing the same common appellation? But it is not every person bearing a similar name who is equally famous. The author of the प्राकृतमनोरमा, however, has been identified by somewith the writer of काव्यालङ्कार. Dr. Fischel² following Peterson³ did not even doubt, that the two भामहs might be different. He says—"Der älteste commentator is Bhāraha, ein Kaschmirer, der auch Rhetor und Dichter war." As far as we can see, their opinion seems to have been based upon the hearsay of the Pandits. Howsoever reliable their views may be, we would very much wish that they were backed by historical evidence, so that they could be pronounced as perfectly definite. But it appears at the same time simply impossible to believe that such a versatile scholar, as the author of काव्यालङ्कार seems to have been, could have remained perfectly idle before or after the writing of his brilliant work on Rhetoric. So, in a word, we do not find ourselves in a position to pronounce any definite opinion either this way or that way.

1. Fischel's Grammatik der Prakrit Sprachen, p. 35.

2. Ibid.

3. छमाशितावली, p. 79; See also Aufrecht's Catalogus Catalogorum and Fischel's Rudrata p. 6 f.

काव्यालङ्कार.

We wish very much that we could discuss thoroughly, and examine carefully the learned and interesting contents of the काव्यालङ्कार, but the consideration of space does not permit us to enlarge upon this topic at any great length. It is enough to remember here that भामह has divided his work into six परिच्छेद^s or sections treating of five topics. They are as under—

1. काव्यशरीर. To this section 60 verses have been devoted. They dispose of a few general questions about poetry, its use, definition, etc :

2. अलङ्कार. This topic consists of the definitions and illustrations of the Figures of Speech. It is interesting to meet here with a few names of poets who are now wholly unknown. This portion covers 180 verses :

3. दोष. Here भामह discusses the demerits of poetic compositions in 50 verses :

4. न्यायनिर्णय — Here he tries to settle the logical foundation of poetry. Really speaking, this section and the section following form parts of the discussions on the demerits of compositions. But as Logic and Grammar appear to have been reigning supreme in his days, the author was led to devote, unlike many others, special sections to them. This section has for its share 70 verses :

5. शब्दशुद्धि — Here the author tries to instruct the would-be poets to take care of and avoid the grammatical mistakes which are ever so prone to creep in. This section has 60 verses¹.

---

1. भामह himself has summed up the whole thing at the end of his काव्यालङ्कार—

षष्ठ्या शरीरं निर्णीतं दत्तषष्ठ्या त्वलङ्कृतिः।

पञ्चाशता दोषदष्टिः सप्तह्या न्यायनिर्णयः ॥

भामह—HIS PLACE IN THE HISTORY OF SANSKRIT POETICS.

We have seen, at the very outset, in what a great esteem भामह has all along been held by almost all the great writers on Sanskrit Poetics. He is found quoted in the works of उद्भट, बामन, कुन्वक, आनन्दवर्धन, अभिनवगुप्त, मम्मट and many others of different times and divergent views. With equal regard he has been often referred to by such writers of eminence as the authors of अलङ्कारसर्वस्व, प्रतापरुद्रिय, एकावली and others¹. This fact cannot but rouse a sense of inquisitiveness in our hearts to study the work of भामह as thoroughly as to find out his merits of such a stable and enduring attraction. But this is not an easy thing as it will necessitate a thorough review of the important *Ālaṅkārika* works for comparison as well as for tracing their indebtedness to our poetical. But the consideration of this topic may find a fitting place in a History of Sanskrit Poetics and not in a paper like this. All that we can do is to take a brief historical survey of our subject and determine as correctly as possible the place occupied therein by भामह ।

पद्यस्य शब्दस्य बुद्धिः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम् ।

उक्तं पद्मिः पच्छिदैर्भामहेन क्रमेण वः ॥

For the detailed description of the contents, see Kāṇḍe's Introduction to *साहित्यदर्पण*, pp. XVI-XVII ; for a critical review of the contents the reader is referred to Trivedi's excellent paper "Some Notes on Bhamaha" in Bhandarkar Commemoration Volume and Dr. De's History of Sanskrit Poetics, Vol. II, pp 401-412.

1. For such details see Trivedi's article in *Indian Antiquary*, Vol. XLII (1913) and also his Introduction to *प्रतापरुद्र-यशोमयूषण*.

The worship of सरस्वती—the service of the Poetic Muse—has been from very early times one of the favourite hobbies of the Aryan people. Even the oldest attempt at poetry by the primeval ancestors of the human race—the ऋग्वेद—contains many sparkling gems of genuine poetry. It appears that the Aryans had undoubtedly an artistic conception of poetry from the very beginning, for we meet even in the earliest poems, with expressions of such exquisite aesthetic charm as have been later on elaborately treated in the works of Poetics as अलङ्कारs or figures of speech¹.

We find a treatment of उपमा in the निरुक्त of यास्क², who, at one place, refers to a quite workable definition of this figure given by गार्ग्य³. यास्क gives further such divisions of उपमा⁴ which seem to have been the fore-runners of the subtle distinctions made later on. By the time of पाणिनि such technical words as उपमान, उपमेय etc. had become perfectly well-established⁵. We find further a reference to

1. See ऋग्वेद I. 124. 7 ; I. 164. 20 ; I. 164.

11. See also कण्वनिषत् I. 3 3. and सुष्टकानिषत् II 2 3.

Besides these, we may also refer to the several hymns containing charming dialogues, known as संवाद hymns found in the ऋग्वेद. See especially X. 108 ; III. 33. These hymns have been considered as the fore-runners of the Sanskrit Drama by Dr. Oldenberg and others.

2. I. 4 ; III. 13-18 ; IX. 6.

3. अथान उपमा यद्वत् तन्मद्वदिति गार्ग्यः । तदामां कर्म ज्यायसा वा गुणेन प्रख्यातमेव वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वेपमिर्माते, अथापि कनीयसा ज्यार्यासम् । —निरुक्त, III. 13.

4. III. 13-18 ; IX. 6.

5. See पाणिनिः अष्टाध्यायी II. 1. 55-56. ; II. 3. 72.

नटसूत्र in the grammar of पाणिनि¹ which, whatever their character, must have had something to do with the actors. Further, tradition credits पाणिनि with the authorship of two महाकाव्य known as पानालविजय and जाम्बवती विजय² though, it is still an open question whether the Grammarian and the Poet were one and the same³. From the वार्तिक of काश्यायन it is evident that such a division of काव्य as आख्यायिका had already come into existence⁴. पतञ्जलि, the author of the महाभाष्य or Panini's Sūtras, has fortunately left many clues by which one can safely surmise that literary activities had been the characteristic of that age. He refers to one महाकाव्य⁵ three आख्यायिका⁶ and two नाटक⁷ by name, besides many quotations and references of undoubted literary significance⁸.

These early grammatical works, as we have seen above do not fail to make us infer that the secular literature had begun to thrive somewhat luxuriantly even in the early periods of our ancient history. We find additional support to this hypothesis from the रामायण and the महाभारत which

-
1. पाराशर्यशिल्पालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः, IV. 3. 110. ; कर्मन्त-
कृशाश्चादिनिः, IV. 3. 111.
  2. Winifernitz : Geschichte der indischen Litteratur,
Vol. III. p. 32.
  3. Dr. Peterson : JBRAS. XVII (1889), 57ff, J.R.A.S. 1891,
311. ff ; Pischel : ZDMG, 39. (1885) 95 ff ; R.G.
Bhandarkar, JBRAS, XVI, 344.
  4. लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् on the सूत्र. अधिवृत्त्य कृते यन्त्रे ।
  5. यत्तेन कृतेन च तेन प्रोक्तं वारुहं काव्यम् । महाभाष्य Vol. II, p 315.
  6. They are वासवदत्ता, समनोत्तरा and सैमरथी. महाभाष्य Vol .II.
p. 313.
  7. ये तावद्वेदे शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कृष्णं घातयन्ति,
प्रत्यक्षं च वलिं बन्धयन्तीति । Vol II, p. 34 and 36.
  8. Indian Historical Quarterly Vol II, pp. 464—470

contain a very large number of highly poetic passages. Some of these are found quoted in the later authoritative works on Poetics.

The रामायण can be considered as a काव्य both from its form and its matter. It is accordingly called an आदिकाव्य. Various dates have been assigned to these two epics by different scholars. Dr. Jacobi places रामायण in the 5th century B. C.¹ The अर्थशास्त्र of कौटिल्य contains a number of references which fully prove the existence of literary activities in his days.

It is not conceivable that with the writing of so much poetry, speculation about the nature, function, division of poetry could have been going on side by side. That we are not wrong in indulging in such an inference can be clearly made out by looking into the काव्य and नाट्य of अश्वघोष⁴ and by the inscriptions dating 2nd century onwards.

1. See धनपालोक्त, pp. 63, 125, 238 and काव्यप्रकाश, उल्लास IV.
2. Dr. Jacobi : Das Ramayana.
3. See Winternitz : Geschichte der indischen Literatur, Bd. III, p. 369. See also अर्थशास्त्र (Jolly and Schmidt's Edn. p. 145 f.).
4. The contents of his works fully bear out the supposition that he was conversant with the dicta of अलङ्कारशास्त्र. His काव्य are divided into सर्ग which, as required, have different metres in the end. His fragmentary dramatic work is called by himself a प्रकृत्य, just as his two extant काव्य are styled as महाकाव्य. These few points along with many other minor ones, are quite significant in the case of a Buddhist preacher. For details see Kāpe-Indian Antiquary 1912, p. 127 ; also Winternitz—Geschichte der indischen Literatur, Vol. III pp. 33, 34.

The inscriptions of रुद्रदास¹ which may be considered beyond doubt the earliest of such literary inscriptions betray both from their form and contents their acquaintance with speculations on Poetics. Though no work has actually come down to us, we can find out from the नाट्यशास्त्र of भरत² and decidedly from काव्यालङ्कार of भामह³ that a very large number of the writers on the subject had already contributed their quota for formulating regular theories of Poetics and Dramaturgy. It is not possible to determine with perfect satisfaction as to which of the two—Poetics and Dramaturgy—preceded the other. There seems to be, however, some probability that the Dramaturgy

1. See Epigraphica Indica Vol. VIII. 36. The inscription which is most useful for our purpose is found at Junagarh and dated 150 A.C. It is not only written in a poetic style of a high merit but contains many words and phrases which clearly betray their unmistakable acquaintance with some extinct works on Poetics. The following few words may be taken by way of specimen. सधैक्षत्राविष्टतर्वाशब्दज्ञानोत्सेकाविद्यानां यौधेयानां प्रसह्योत्सा-
दक्षत... शब्दार्थगान्धर्वन्यायाद्यानां विद्यानां महतीनां पारंगधारण
विज्ञानप्रयोगानासविपुलकीर्तिना..... स्फुटलघुमधुरविप्रकान्तशब्द
समयोदारालङ्कृतगद्यपद्य... स्वयमधिगतसहाक्षत्रपनाम्ना नेत्रकन्या
स्वयंवराणेकमाल्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेण रुद्रदासना । In this connection the Gupta Inscriptions are also of great interest.
2. The present text, even though going by the name of भरत, scarcely seems to be the work of one man. Its contents betray frequent handling and rehandling and the incorporation of matters by persons of different dates. See P. R. Bhandarkar—Indian Antiquary Vol. XLI; Kane—Indian Antiquary, Vol. XLVI.
3. Trivedi—Introduction to प्रतापरुद्रयशोभूषण and Indian Antiquary, Vol. XLII.

went somewhat ahead of Poetics. The conception of a complete poetry was primarily essentially dramatic¹ and consequently Rhetoric proper fell within the folds of Dramaturgy². But with the growth of literature, काव्य could not always remain subservient to drama. It claimed an independent consideration for itself, so that in course of time it began to include dramas within its own folds³.

The history of Sanskrit Poetics can, therefore, be conveniently studied in three three stages, viz., (i) the first stage when the consideration of Rhetoric fell under Dramaturgy, (ii) the second stage when the two claimed independently separate considerations⁴, (iii) the third stage when Dramaturgy came to be considered under Poetics. The first stage was characterised by the simple and the crude speculations as is quite natural for a growing science at its outset. The third stage covers the period of speculative elaboration and consequently of a relative perfection⁵.

1. See नाट्यशास्त्र, XVI, 118 (काव्यमाला Edition). The theory is upheld by वामन in his काव्यालङ्कारसूत्र I. 3. 30-32 and अभिनवगुप्त in his अभिनवभारती (Chapter VI) where he says—काव्यं तावन्मुख्यतेरदशकल्पकान्तर्गमम् । ..... सर्गबन्धादौ हि नायिकाया अगि संस्कृतैवाकिरित्यादि बहुतरमनुचितम् ।

2. The काव्य may be taken to be, according to भरत, one of the four constituents of a drama. It is called पाठ्यम् and is said to have been derived from ऋग्वेद । See नाट्यशास्त्र I, 17. It is for this reason that देश्यः, गुण्यः, अलङ्कार्यः etc. claim only a partial treatment in the नाट्यशास्त्र । See नाट्यशास्त्र अध्याय XVI.

3. अभिनवराय, Chapter 337 and साहित्यदर्पण परिच्छेद VI.

4. See मामह's काव्यालङ्कार I. 24.

5. Really speaking the conception of रस may be taken to be the determining factor of these various stages. It was at first thought that complete रसानुभूति was possible from only a dramatic work by way of a combined effect of dialogues, songs

It was in the second stage that the real formative work was undertaken and accomplished.¹ This stage can be further considered under two sub-stages, the first of which had much to do with speculations on what is called the शरीर and the second on the आत्मा of poetry. It was आनन्द-वर्धनाचार्य, the well-known poetician of Kāshmir, who initiated and laid a firm foundation of the theory about the आत्मा of poetry, namely, छानि ।

We have no data to determine the name and time of the author who, for the first time, undertook a scientific study of the शरीर of poetry. We may, however, claim

---

and acting. The काव्य, even after becoming a little more independently popular, could only be thought as generating the चमत्कार of शब्द and अर्थ and not of रस । This explains why we miss the treatment of रस in the works of आसह, इण्डी, वामन and others. But with the advent of the छानि School of आनन्दवर्धन, a new conception of रस stepped in and decided the fate of the later development. The रस was no more to be thought of as कार्य or ज्ञाप्य by means of a dramatic action but as व्यङ्ग्य, being suggested primarily by the words themselves. See अभिनवभारती on नाट्यशास्त्र (Chapter VI).

1. The histrionic considerations had such an upperhand over other elements that the writers in the first stage could devote neither time nor attention to a detailed study of काव्य । Theatrical managements and stage arrangements along with the treatment of अभिनय and संगीत in all their elaborately worked-out details, could neither allow them much space nor time for anything else. It has been quite natural in the growth of every science and art that as soon as it becomes liberated from a subordinate position under its genre, it begins to claim attention from all sides and consequently to achieve wide ramifications. Such has also been the case with our काव्य ।

from the evidence of the later writers of note that the great exponent of such rhetorical speculations was no other person than the great भामह himself. There is no doubt that a number of writers on this subject¹ preceded भामह but perhaps the quality of their work as shown by the negligence shown to them by even the earlier writers of subsequent times, did not reach a very high water-mark. And it is quite natural. We cannot expect to find that scientific treatment in the infancy of a subject which becomes a necessary characteristic of it as it gradually develops. So we should not be wrong, if, from the reverence shown to भामह and negligence to his predecessors, we were to infer that the first work on Poetics written on a strictly scientific plan was that of भामह । He seems to have judiciously assimilated the material available in the writings² of his predecessors and with the help of a creative genius which he undoubtedly possessed, arranged them on a sound basis with due elaboration and fitting limitation. The employment of this method has been in his case, as shown by the result, an unqualified success. The views which he held, the theories which he propounded, mostly stood the test of time and criticism to such an extent that they were later on upheld by the greatest masters of the subject.

-
1. भामह refers to रामशर्मा in कान्या, II. 19, 58, to मेघादी in II 49, 88, to साङ्गवर्धन II. 47. We meet with a number of names which have been referred to as high authorities on Poetics in the काव्यमीमांसा of राजशेखर । Some of them are these—सुरानन्द, श्यामदेव, आपराजिति, द्रौहिणि and अनन्द । No work has come down to us under their names.
  2. भामह refers to अच्युतोच्चर of रामशर्मा in II. 19, 58, to राजमित्र or साङ्गवर्धन in II. 45, III. 10 and to an anonymous work called स्वाह्वर in III. 8.

It will not be, we think, out of place to take this opportunity and point out the salient features of भामह's work by referring to a few instances of such a nature.

The definition of poetry (काव्य) has all along been a matter of great controversy with the writers on Sanskrit Poetics. The easiest and the most convenient expression for denoting what broadly speaking काव्य represents has been given by भामह which is शब्दार्थो काव्यम्¹ । It is given by मम्मट², the author of काव्यप्रकाश, with certain qualifications. It is in fact in these qualifications³ that the germs of divergence, which different schools of Poetics show in point of views they propound, exist.

The same observation may be made with regard to the division of गुणः. The गुणः as given in भरत's नाट्यशास्त्र⁴ as also in the काव्यादर्श⁵ of दण्डी⁵ are ten in number. वामन⁶ doubles the number by assigning them both to शब्द and अर्थ । But all the later poeticians of note have had only three गुणः including all the others in them⁷. But the first person who could point out that the three गुणः—माधुर्य, ओजस् and प्रसाद—were all-in-all was भामह⁸ । There has been no doubt,

1. काव्यालङ्कार I. 16.

2. काव्यप्रकाश Chapter I.

3. See समुद्रवन्द्य's commentary on अलङ्कारसर्वस्व p. 4 (Triveni-drum Edn.) He writes thus...विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम् । तद् वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन, व्यापारमुखेन, व्यङ्ग्यमुखेनेति त्रयः पक्षाः etc.

4. नाट्यशास्त्र p. 211 (Benares Edn.).

5. काव्यादर्श Chapter I.

6. काव्यालङ्कारसूत्र

7. See काव्यप्रकाश Chapter VIII, साहित्यदर्पण Chapter VIII.

8. काव्यालङ्कार II. 1-3.

some difference of opinion¹ regarding the meaning of these words but as far as the comprehensiveness of the division is concerned **सामह** 's views have stood well.

The next thing which we are to note in this connection is the consideration of **वक्रोक्ति** by **सामह** । **वक्रोक्ति** has played an important part in the history of Sanskrit Poetics. If we were to take into consideration the various modes and forms which **वक्रोक्ति** has assumed in different times, it may be said to have a history of its own. It was indeed **कुन्तक** who made much of **वक्रोक्ति** and founded a new school by writing his **वक्रोक्तिजीवित** ² । But as far as our knowledge goes, **सामह** has been the first person to speak of **वक्रोक्ति** । **वक्रोक्ति**, as treated of by **सामह** ³, has not exactly the same signification as it had with **कुन्तक** but he was undoubtedly the fore-runner of **कुन्तक** in recognising it at least as a vital element of poetic compositions⁴.

The few instances cited above will be, it is believed, sufficient to convince any intelligent person of the high ability and genuine originality of **सामह**'s expositions. This conviction is brought home to us with greater insistence by his clear statements⁵ that he duly exercised his critical intelligence before he wrote any thing. Coupled with this high sense of real scholarship, he had, as is evident from his examples, Poetic powers of no mean order. It is indeed

1. See **काव्यप्रकाश**, Chapter VIII.

2. Two Chapters of this work have been ably edited by Dr. S. K. De in Calcutta Oriental Series.

3. **काव्यालङ्कार**, II. 85.

4. For detailed information about **वक्रोक्ति**, see the learned Introduction of Dr. S. K. De to **वक्रोक्तिजीवित** ।

5. **काव्यालङ्कार**, III. 58, VI. 64.

a rare combination that a person is gifted with profound scholarship, sound critical acumen, and with the abilities of a clear-headed logician, a clever grammarian and above all a master poet. There is no wonder, therefore, that all the writers on Sanskrit Poetics—including even the humble writers of this humble paper—should bow down their heads with a heart full of deep reverence and grateful appreciation before such an august personality.

II THE PRESENT EDITION

The text of भामह's काव्यालङ्कार, as presented in this edition, is based upon the collation of three manuscripts and the printed text which was published as an appendix to प्रतापरुद्रयशोभूषण by Mr. K. P. Trivedi in the Bombay Sanskrit Series. All the three manuscripts are undoubtedly the transcripts but we are not in a position to indicate very clearly when and where these transcripts were made. We may, however, assume that their originals must have hailed from the South. If we were to compare the various readings, we shall have little doubt that the differences are nowhere to be found of a very serious nature. They can be easily accounted for as the inaccuracies of the copyists or the corrections made by their owners. It seems to be quite probable that originally there was only one manuscript available from which all transcripts have been made from time to time. It might have been the one which was deposited in the Maharaja's Sanskrit Library, Trivandrum. Howsoever it may be, the material at our disposal, has, let us hope, enabled us to present a fairly tolerable text. The three manuscripts, which are represented in our foot-notes as क, ख and घ, have very greatly helped us in understanding the text and clearing many obscure readings. Mr. Trivedi's text, referred to by us as ग (along with his foot-notes) has also been of great help in making the selection of suitable readings. How far we have been successful in having the most appropriate readings, we cannot exactly say. If the learned readers find our text of any help to them we shall feel amply rewarded.

The only thing which now remains, is the pleasant duty of expressing our heart-felt gratitude to all those gentlemen from whom we have derived help in some shape or other. First of all, we offer our most respectful

thanks to all those scholars, departed or living, whose writings have been utilised by us in some way or other. Besides these, we should acknowledge with a deep sense of obligation, the help of all those friends, by having discussions with whom, we have much profited. We take this opportunity for acknowledging the help which our esteemed friend, Pandit Keśava Prasād Mīśra has rendered to us by lending his manuscript of **भारत-काव्यालङ्कार**. Our thanks are also due to Babu Jai Kriṣṇa Das Gupta, the Proprietor of the Chowkhamba Sanskrit Series, whose untiring energy has always been of great help to us, not only in bringing out such work but also procuring the manuscripts and other required materials.

We shall be, indeed, failing in our duty, if we were to forget in this connection to mention very particularly the two most revered names—we mean those of Principal A. B. Dhruva and Principal G. N. Kaviraj. Principal Dhruva, in spite of many and various calls upon his precious time, has always ungrudgingly allowed us to take advantage of his wide erudition, mature intellect and ripe experience. Besides his uniformly affectionate kindness towards us, he has found time for contributing a Foreword to the present work. We have great pleasure in having this opportunity of offering our very cordial and respectful thanks to him. We do not know how to express the feelings of our heart which we entertain towards Pandit Gopinath Kaviraj. It is a matter of great satisfaction to us that we find ourselves amongst those few persons who have realised what he really is. Our heart goes up to him in silence with a profound feeling of sincere gratitude, genuine admiration and heart-felt reverence,

किमपि प्रास्ताविकम्

केषामपि संस्कृतविद्याजुषां विदुषां-विशेषतः साहित्यसौहित्य-
परिष्ठितशेमुर्धामर्ता-सम्भवतो न भवेत् किमपि नवमिव विज्ञापनीयं
महालङ्कारिकस्य भामहस्याभिधानीयम् । तद्वन्धमदृष्टवतामापि शा-
स्त्रद्विमतौ विपश्चिता काव्यप्रकाशादिपठनपाठनकाले नियतमेव
भामहसम्मतं तेन लोचनगोचरीभूतेन भावितव्यम् । किञ्चिदपि
हृदयावर्जकं वस्तु लेशतो दृष्टं श्रुतं वा सम्पूर्णतयाऽवलोकनाय क-
मिव नितरां नोत्कण्ठयति ? अतो मन्यामहे यद् भामहोयकाव्या-
लङ्कारो बहुतरग्रन्थविदितसारोऽपि सर्वाङ्गीणरूपतयाऽनवगतः स-
र्वमिव संस्कृतसाहित्यशक्तिकान् केनाप्यलङ्कारसंस्कारेण रहितानिव
सचेतसां चेतसि चिरं संभावयति स्म । आशास्महे यदत्र सुलभ-
तया प्रकाशितोऽयं ग्रन्थश्चिरसंचरणकं रणरणकं दूरीकृत्य नवमिव
किमपि कामनीयकमुररीकृत्य विश्वेषां विदुषां संमोदाय भवेदिति ।
अथाऽलङ्कारिका अनेके बभूवुः । तेषां दर्शनान्यपि परस्परभिन्ना-
भ्येव व्यवस्थितानि । तद्यथाह समुद्रबन्धोऽलङ्कारसर्वस्वदीकायां-
'विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम् । तद् वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन, व्यापारमुखेन,
व्यङ्ग्यमुखेनेति त्रयः पक्षा इति । धर्मोऽपि द्विविधो नित्योऽनित्य-
श्च । अनित्यधर्मोऽलंक्रियतेऽननेति करणव्युत्पत्त्या सिद्धोऽ-
लङ्कारः । नित्यधर्मस्तु गुण एव । एवं व्यापारोऽपि द्विविधो चक्रो-
क्तिर्भावकत्वं च । तदित्यं प्राधान्येन पञ्जरूपतया व्यवस्थितोऽयमा-
लङ्कारिकसमयः । यथाऽलङ्कारा एव काव्ये प्रधानं, तैरेव वैशिष्ट्यं
काव्यस्य, तैरेवाञ्जलिता भगवती कविमाणितिः परमचमत्कारचर-
मधुः, स तावत् प्रथमः पक्ष उद्गतादीनाम् । अत्र पुनर्माधुर्यादिगुणौ
परिमिष्टापितप्राणा रीतिरेवात्मा काव्यस्य, स द्वितीयः पक्षो वाचनादी-
नाम् । अत्र वैदग्ध्यव्यसनभङ्गिरूपा चक्रोक्तिरेव सद्दृश्यदृश्यमुन्माद-
वर्ती काव्यात् स्यात्प्रमानान्दृश्य निदानरूपत्वं भजते, स तृतीयः
पक्षः कुतलादीनाम् । अभिधानां द्विविधो विभावदीनां साधारणी-

करणात्मको भावकत्वव्यापारः काव्ये यत्र चास्त्वनिष्पत्तिहेतुता-
मुपयानि, स तुरीयः पक्षो महुतायकार्दानाम् । यत्र न्यग्भावित-
वाच्याद्यर्थोऽभिधाद्विविधलक्षणप्रकारेण व्यञ्जनाद्येन व्यापारेणभि-
व्यक्तो व्यङ्ग्योऽर्थः काव्यस्य चरमचमत्कारितामादधाति, स पञ्चमः
पक्ष आनन्दवर्धनार्दानाम् ।

एवमालङ्कारिकाणां मतानां प्रभूतेषु विविधविधेषु
भेदेषु सत्स्वपि प्रथमपक्षसंस्थापकानामाचार्याणां विशिष्टोऽपि
सन् मामहः सर्वैवालङ्कारिकप्रवरैरुपज्जीव्यतया तत्तद्ग्रन्थेषु
परमादरेण संभावितो वरीदृश्यते । अलङ्कारपरिष्कारकमो-
द्धतो मद्धोद्धतो यः काश्मीरकस्य महाराजजयापीडस्य सभायां
प्रत्यहं दीनारलक्षेण कृतचेतनो विद्वन्मण्डलमण्डनायमान इवासीत्
सोऽपि मामहीयकाव्यालङ्कारस्य मामहविवरणं नाम विख्यातं व्या-
ख्यानं तच्छायां चोपगृह्य स्वमलङ्कारसारसंग्रहं नाम प्रसिद्दालङ्कार-
सारं च प्रणिनाय ।

मामहस्योपलब्धमितिदृष्टम् ।

सोऽयं मामहाचार्यः कं जनपदं स्वजन्मनाऽलङ्कार, कस्मिन्
काले प्रादुर्बभूव, कथं स्वजीवनं यापयामासेति प्रश्नानधिकृत्य
विविधाः किल सन्ति वादिनां विप्रतिपत्तयः । तत्रैकैकं यथायथं
व्यमालोचयामः ।

तत्र हृथावनिरामणीयकस्येव विविधविद्याकामनीयकस्य वि-
भ्रमस्थानं कुङ्कुमकेसरप्ररोहणामिव कविताविलाससमारोहणां
समुल्लासनिधानं शास्त्रादेश एवास्यामिजन इति निपुणं वक्तुं
शक्यते । एतस्य काव्यालङ्कारनाम्नो ग्रन्थस्य दक्षिणदेशात् सं-
मुपलब्धमात्रादेव दक्षिणात्योऽप्यमिति कथयितुं न कथमपि
यार्थते । काश्मीरकाणामाचार्याणां ग्रन्थेष्वेव प्रथममेतस्यामि-
धानं मतं च समुल्लासितं, परिदृश्यते । पण्डितोद्धतेन येनोद्धे-
न मामहीयकाव्यालङ्कारस्य किमप्यपूर्वं साम्प्रतमनुपलब्धमात्रं
मामहाविवरणं नाम विवरणं व्यलेखि स काश्मीरक एवासीदिति
विषये नास्ति कोऽपि सन्देहलेशः । सद्यःपि पण्डितामां

प्रवादादपि चेदमेव ज्ञायते यत् काश्मीरदेशमेवायं स्वजन्मना कामपि
महात्म्यपदवीमारोपितवान् ।

भामहस्य जीवनचरितमवलम्ब्य सुशिक्षक्या निपुणं विचार-
क्षमोऽपि वयं न पारयामः कमपि निश्चितं सिद्धान्तं स्थिरीकर्तुम् ।
काव्यालङ्कारस्यैवाभ्यन्तरपरीक्षयाऽवगम्यते यदस्य पितुर्नाम रत्निल
गोमीति । भामहः स्वयमेवात्मानं रत्निलगोमिपुत्रत्वेन काव्याल-
ङ्कारस्यान्तिमे श्लोके समुद्घोषयति—

अवलोक्य मतानि सत्कर्तृना-

मवगम्य स्वाधेया च काव्यलक्ष्म ।

सुजनावगमाय भामहेन

अथितं रत्निलगोमिसूनुनेदम् ॥

रत्निलेन्यमिधानस्य सोमिल--राहुल--पोत्तिलेत्यादिप्रख्या-
तानां बौद्धानां नामभिः संवादात् श्री नरसिंह अयोङ्कार-
महोदया बौद्धोऽयमिति सिद्धान्तयन्ति । गोमीति पदम-
मुमेवार्थे द्रव्ययीति समर्थयन्ति पण्डितवर्याः काशीनाथ
पाठकाः । 'गोमिन् पूज्ये' इति चान्द्रव्यकरणस्य सूत्रेण पूज्यार्थे
गोमीति पदं निपादयते । अतः पूज्यार्थवाचकस्य गोमीतिपदस्य
बौद्धानामेवामिधानेषु प्रशंसार्थं समुपलब्धेर्बौद्ध एवासति भामह
इति तेषां मतम् ।

अन्यच्च

प्रणम्य सार्वं सर्वज्ञं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

काव्यालङ्कार इत्येष यथाबुद्धिं विधास्यते ॥

न इत्यादिमेन मङ्गलश्लोकेनायमेवार्थो दृढीक्रियते तत्र सर्वज्ञस्य
बन्धनीयत्वेन समुल्लेखात् । सर्वज्ञस्तु 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो मारजिल्लो-
कजिज्जिनः' इत्यमरसिंहवचनात् भगवतो बुद्धस्यैव नामान्तरम् ।
सर्वेति पदं सर्वेभ्यो हितमित्यर्थे सर्वशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नं
भवति । तच्च परोपकारिणामग्रगण्यं भगवन्तं बुद्धमेव समुपक्षिपति ।
तद्विरुद्धं मङ्गलश्लोके बुद्धस्यैव समुल्लेखात् सुतरां निर्वापते यदस्य
रचयिता बौद्ध एवासीदिति ।

निपुणं विभावयतामप्यस्माकं नेदं मतं समीचीनतया सिद्धान्तं

पदवीमधिराहति । तत्र वयमित्थं विचारयामः । 'सर्वज्ञः सुखो बुद्धः' इत्यमरवचनात् सर्वज्ञो बुद्धस्यैव नामान्तरं न त्वन्यस्य कस्यचन देवस्येति कथमपि वक्तुं न पार्यसे । सर्वे जानातीति व्युत्पत्त्या सर्वज्ञपदेन यद्यन्य एव काश्चिद्देवाऽभिमतो भवेत्तर्हि का कृतिः कस्माच्चोच्यते यदत्र भगवाञ्छङ्कर एव स्तुतः ? तस्य सर्वज्ञ इति नामान्तरं प्रसिद्धमेव । उक्तं च यमरसिंहेन कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्तः दिर्गाल्लोहित इति । सिध्यतु चान्द्रीयवृत्तिनिपातनात् गोमीति पदं अमिदधातु च पूज्यतां, परन्तु बौद्धानामेव कृतेऽस्य प्रयोगो नाम्ने-षामित्यस्मिन्नाग्रहं का वाचोयुक्तिः ? गोस्वामीत्यस्य संक्षिप्तार्थे गोमीति रूपमित्यपि केऽपि पण्डिता वदन्ति । तथा च यथा दक्षिणदेशवासिनामाचार्य इति कापि पदवी समुपलभ्यते तथैव भारतस्योत्तरे गोमीति पदं ब्राह्मणानां पदवीरूपेणोपलभ्यमानं दृश्यते इति व्यक्तं प्रतिपादयन्ति कमलाशङ्कर त्रिवेदिमहोदयाः । नामाभिसंवादेनापि न कोऽपि सन्नेहं विरहितो निश्चय उपगन्तुं शक्यते । किमप्युनापि भारते वर्षे वैदिक धर्मावलम्बिनां जनानां विधर्मिणां यवनानां रीत्या नामानि नोपलभ्यन्ते ? विधर्मिणामभिधानैर्यदा साम्प्रतमप्येवं सादृश्यमवलोक्यते, तदा न किमपि किञ्चिन्नमिवाभाति नञ्चित् यत् प्राचीनमपि केषाञ्चिद्वार्याणां सह निवसतां बौद्धानामिव नामानि दृश्येरन् ।

अन्यथा, काव्यालङ्कारे न कापि भगवतो बुद्धस्य कापि जीवनघटना कनापि रूपेण समुल्लिखिता दृश्यते । प्रत्युत सर्वत्र रामायणमहानारतबृहत्कथादीनां प्रवृत्तावस्थानानां तत्तत्प्रासङ्गिक नायकानां च नामानि कर्माणि च स्फुटाक्षरैर्वर्णयमानानि समुपल-
लभ्यन्ते । अतो निश्चयमेव भामहो न वैदिकधर्मावलम्बिनां भवितव्यमि-
त्येष एव सिद्धान्तः पूर्वोक्तैः प्रवृत्ततरेः प्रमाणैर्यथातथमुल्लेखितं शक्यम् ।

।महाचार्यस्याऽऽविर्भावकालः ।

साम्प्रतं साम्प्रतमहाचार्यस्याविवर्तकालं संक्षिप्ततया निर्णेतुं प्रवृत्त-
वर्षं प्रथमतस्तत्प्रावर्तित्यमुद्भावयामः—

अष्टमशतकस्य मध्यभागे समुत्पन्नः बौद्धाचार्यस्तत्तत्कालेन

द्विधे तत्त्वसंग्रहामिधाने ग्रन्थे भामहस्य मतमुपदर्शयता तद्-
ग्रन्थस्याः कतिपये श्लोकाः प्रमाणतया विन्यस्ताः समुपलभ्यन्ते ।
अतोऽस्त्ययं महालङ्कारिकमूर्धन्यः अष्टमशतकात् प्राचीन इति
तु निर्विवादमेव ।

अभिप्रस्थापकपरमाचार्येण श्रीमदाऽऽनन्दवर्धनेन स्वकीये
व्याख्यालोके भीमहृयसमयानिरूपणाय परमसाहाय्यप्रदं रहस्यमेकम-
ध्यक्षमिति । तत्र चतुर्थोद्योते

दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात् ।

सर्वे नवा इवामान्ति मधुमास इव द्रुमाः ॥

इति श्रुत्य विवाहितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानु-
गुणरूपव्यङ्ग्यप्रकारसमाश्रयेण नवत्वं भवतीति प्रतिपाद्य ग्रन्थकृद्
वदति यथा-‘चरणीधारणायाधुना त्वं शेषः’ इत्यादौ

शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।

यदलङ्कितमयांदाश्चलन्तीं विभ्रते भुवम् ॥

इत्यादिषु सत्त्वपि तस्यैवार्थशक्त्युद्भवानुगुणरूपव्यङ्ग्यसमा-
श्रयेण नवत्वमिति । अर्थात् ‘चरणीधारणायाधुना त्वं शेषः’ इत्यस्य
शेषो हिमगिरिस्त्वं चेति श्लोकादवाचीतत्वेऽपि कस्यापि व्यङ्ग्यस्य
स्फुरणात् चरमचत्कारितैति स्फुटमेव शेषो हिमगिरिस्त्वं चेति
पद्यस्य कापि प्राचीनता निर्विवादरूपेण द्यायते । अथ च चरणीधार-
णायत्पादि वाक्यं हर्षचरिते समुपलभ्यते । तेनास्य महाकविषाण-
कर्तृत्वमनायासेनोद्भूतं शक्यते । शेषो हिमगिरिस्त्वं चेति पद्यस्यापि
भामहृयकाव्यालङ्कारे समुपलभ्येभामहनिर्मातृत्वं स्फुटमेवेति
कथं प्रतीयते । तेन श्रीमदानन्दवर्धनाचार्येण कृतात् समुल्लेखात् नि-
श्चयं प्रतीयते यत् तद्वार्त्तनकाश्मीरकाणां पण्डितानां मते
श्रीषाणभट्टात् प्राचीनोऽयमस्माकं सामहाचार्य इति । श्रीषाणभट्टस्य
कथापवीश्वरमहाराजहर्षभट्टनस्य समायां वैक्रमसप्तमशताब्द्या-
न्तर्भवितुं साधु कथयन्ति ऐतिहासिकाः । तेन सामहाचार्यः सप्तम-
शतकात् प्राचीन इति विषये नास्ति सन्देहकणिकाया
अप्यवकाशः ।

काव्यालङ्कारस्य पञ्चमपरिच्छेदस्तथा न्यायनिर्णयस्य पर्यालोच-
नया तावदित्यवयवमुच्यमानो यत् न्यायप्रवेशप्रमाणसमुच्चयादिन्याय-
ग्रन्थप्रणेतुः श्रीमता बौद्धाचार्यात् दिङ्नागात् प्राचीनतामासादयितुं
कथमपि नार्हति मामह इति । मामहेन स्वग्रन्थे बहवो न्यायसंबन्धिनो
विषयाः प्रतिपादिताः ये दिङ्नागस्य प्रख्यातः सिद्धान्तैः सह स्फुटमेव
संबाधं भजन्ते । तत्र प्रमाणानां द्विविध्यं, प्रत्यक्षस्य कल्पनापोद्धत्यं,
कल्पनायाश्च नामजात्यादियोजनारूपत्वं यत् सर्वं काव्यालङ्कारस्य
पञ्चमे परिच्छेदे परिष्कृतरूपतया विवेचितं विद्यते, तत् सर्वं सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रार्थावच्छेपनिमिषाणां तात्पर्यटीकाया वचनप्रमाण्यात् दिङ्-
नागस्य मनानुगतमेवेति । लिङ्गस्य त्रैरूप्ये, वृषणस्य न्यूनताद्युक्तित्वे,
जातीनां च वृषणामासत्वे मामहस्य दिङ्नागाग्रहि कुत्रचित् किमपि
पार्थक्यमिव दृश्यते । अन्यदपि बहु न्यायप्रवेशस्थेन सिद्धान्तचयेन
साधु सादृश्यमुपभजते इत्युभावपि ग्रन्थौ विवेचनरीत्या परि-
श्लिष्यतः कस्य विपश्चितः सद्यः स्फुरितमिव न स्यात् । अतो
मामहस्य दिङ्नागादर्वाचीनत्वे नास्ति कस्यापि विमतिः । श्रीमात्रा-
चार्यो वसुवन्धुश्चतुर्थशतके प्रादुरभूदिति तु निश्चितमेव ।
तच्छिष्य आचार्यदिङ्नागश्च तस्यैव शतकस्योत्तरभागे भारतवर्षम-
लङ्घ्यकारेति विदितमेवेति ह्यासन्नानां विदुषाम् । अत एव दिङ्ना-
गादर्वाचीनत्वेन बाणमहाकव्यं प्राचीनतया श्रीमान् मामहाचार्यश्च
तुर्थपञ्चमशतकयोर्मध्यभागे एव प्रादुर्बभूवेति साधु वक्तुं शक्यते ।

मामहीया ग्रन्थाः ।

अथ के के ग्रन्था मामहेन विरचिता इति विचारयितुमनसा-
मेवास्माकं कञ्चन विद्वज्जनननोरमा मनोरमानाम्नो चरन्निप्राकृत-
प्रकाशस्य वृत्तिरेष्टप्रथमागेहति । सर्वत्रैव विदुषां समाजे मामहेन
कृतेयं मनोरमा वृत्तिरिति जागत्यैव कापि प्रासीद्विः परन्तु
मनोरमायाः कर्ता मामहः काव्यालङ्कारस्य रचयितुर्मानहर्षि-
स्मिन्कोऽमिच्छो वेति विषये न कोऽपि प्रबलतरप्रमाणैरनुप्रा-
यिताः सिद्धान्तैः सत्यरूपतया स्थिरीकर्तुं पार्यते । अन्येष्वभि-
ज्ञानशाकुन्तलस्यार्थघोतनिकायां टीकायां राघवमहल्लन्दशास्त्र-

सम्बन्धि भामहकर्तृकं वाक्यद्वयं समुद्धरति । श्रीनारायणमठेन च वृत्तरत्नाकरस्य टीकायां कतिपये भामह्याः श्लोकाः प्रमाणतया समुपन्यस्ता दृश्यन्ते । अनेनोत्तमद्वयेन सुनरामेवानुमातुं शक्यते यत् भामहेन कोऽपि छन्दोग्रन्थोऽपि निरमायीति ।

काव्यालङ्कारस्य तु भामहकर्तृत्वे न कस्यापि जातुचिदपि विद्यते सन्देहः । अयमेवनिखिलालङ्कारनिबन्धानामादिमः सकलालङ्कारिकाणामुपजीव्यतामादधानः कोऽप्यपूर्वो ग्रन्थः, यं खलु प्रकाण्डत-
रुनिसमाधरं समाश्रयन्ती भामहीयकीर्तिबल्लरी सर्वत्रैव जगति विरचितरासिकमनःसंमोदं स्वकीयसरसामोदं वितन्वानेव वरिवर्ति । अस्मिन् खलु ग्रन्थे स्वल्पेऽपि भूयसामलङ्कारसिद्धान्तानां प्रभूतश्रयः विदुषद्वचमत्करोति । अत्र सन्ति तावत् षट् परिच्छेदाः, येषु पञ्च आलङ्कारिका विषयाः सुष्ठुतया विवेचिता विद्यन्ते । तत्र तावत् काव्यशरीराख्ये प्रथमे परिच्छेदे काव्यस्य फलं लक्षणं भेदाश्च साधु प्रतिपादितानि सन्ति । शब्दार्थौ काव्यामिति वदता भामहेन शब्दे चार्थे च काव्यत्वं प्रतिपाद्य कापि स्वीया सूक्ष्मा विवेचनशक्तिः प्रदर्शिता । कतिपयानालङ्कारिकानपहाय अनेनैव भामहसम्मतं मतेन सर्वेषामेवाभिमतं भूयते इति तु विदितमेव साहित्याकलन-
जुषां विदुषाम् । द्वितीये परिच्छेदे ग्रन्थकृत् प्रथमतस्तत्वात् गुणं लक्षयित्वा तस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयति । मरतोक्तानां दशानामपि गुणानामत्रैव त्रिविधान्तर्भावात् त्रय एवेति गुणा इति भामहमता-
नुसारेणैव प्रवर्तते मम्मटादीनामपि सरणिः । अनन्तरं द्वितीयस्याव-
शिष्टेऽंशे समग्रे च तृतीये भामहोऽलङ्काराणां भेदानेव विस्तृत-
रूपेण विवेचयति । तत्र

‘सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यज्ञोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना’ इति ॥

वक्रोक्तिरेव सर्वेषामलङ्काराणां मूलमिति यन्मतं भामहः पूर्वं स्थिराकृतवान्, तस्यैव प्रकारान्तरमाश्रितो भूयान् प्रपञ्चः वक्रोक्तिजीवितकारस्य कुन्तकाचार्यस्य ग्रन्थे समुपलभ्यते । सर्व एवालङ्कारिका भामहीयमतमनुसृत्य अलङ्कारेषु वक्रोक्तेः-
अतिशयोक्तेः--प्राणदानत्वं स्वीकुर्वन्त्येव । सतुर्थे दशविधानां

दोषाणां विद्यते विशदा विवेचना । पञ्चमे च न्यायविरो-
धिदोषस्य परिहार्यत्वप्रसङ्गे बहून् तर्कविषयान् विशदतया
भामहः समुदल्लिखत् । अयमेव न्यायनिर्णयात्मकः परिच्छेदो
बौद्धाचार्यविरुद्धास्य सिद्धान्तेन संवादं भजते इति पूर्वमेवोद्धो-
षितमस्मामी । पष्ठे च परिच्छेदे शब्दशुद्धिनिवन्धना कापि प्रयोग-
पद्धतिः परिशोधिता सम्यग्विवेचिता च विद्यते । अत्रत्यं वि-
षयं सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षमाणा वयं स्फुटमिदं तर्कयामो यत्
न्यायालङ्कारयोरिव व्याकरणेऽपि भामहस्य जृम्भते स्म कश्चन
प्रकृष्टपाणिद्वयपटिमा यदभिभूता न्यासकारसदृशा अनेके म
हान्तोऽपि त्रैयाकरणा खणितगर्वमिवात्मानं नूनमेव कल्पयन्ति
स्म । ग्रन्थेऽस्मिन् समस्ता उदाहरणश्लोका भामहनिर्मिता
एवेति काव्यरचनायामपि भामहस्य चातुरी चमत्करोति काव्यम-
र्षज्ञान् । काव्यालङ्कारे भाषायाः प्राञ्जलता, शब्दाणां मनोरमा
सन्निवेशः, रीतिः सहजा सरलता, आलोचनायाश्च कोऽप्यभिनवो
विशदः क्रमः—सर्वमेतत् केषां सुमनसामामोदाय न भवेदिति ।

अस्मादीयप्रयत्नोऽयं काव्यालङ्कारसंस्कृतौ ।

आचार्यभामहस्यास्तां प्रीतये तुष्टितो विदाम् ॥

अथ विषयानुक्रमः ।

षष्ठ्या शरीरं निर्णीतं शतषष्ठ्या त्वलङ्कृतिः ।
पञ्चाशता दोषदृष्टिः सप्तत्या न्यायनिर्णयः ॥
षष्ठ्या शब्दस्य शुद्धिः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम् ।
उक्तं षड्विंशः परिच्छेदैर्भाष्येन क्रमेण वः ॥

प्रथमः परिच्छेदः—आभ्यशरीरनिर्णयः ।	हेतुमूलम्लेखाः
प्रत्यक्षचरणम् श्लोक १, पृष्ठ १	नामलङ्कारत्वः
प्रथमः प्रशंसा ॥ २—८, ॥ ॥	निरसनम् ॥ ८६—८७, ॥ ॥
प्रथमसाधनानि ॥ ९—१५, ॥ २	यथामंख्यम् ॥ ८९—९०, ॥ १८
प्रथमलक्षणम् ॥ १६, ॥ ॥	उत्प्रेक्षा ॥ ९१—९२, ॥ ॥
प्रथमभेदाः ॥ १६—३६, ॥ ३—५	स्वभावोक्तिः ॥ ९३—९४, ॥ ॥
प्रथमदोषाः ॥ ३७—५३, ॥ ५—७	तृतीयः परिच्छेदः—अलङ्कृतिनिर्णयः ।
दोषार्था गुणत्वम् ॥ ५४—५९, ॥ ७	प्रेयः श्लोक ४—५, पृष्ठ १९
द्वितीयः परिच्छेदः—अलङ्कृतिनिर्णयः ।	रसवत् ॥ ६, ॥ ॥
पुष्पाः श्लोक १—३, पृष्ठ ८	खोजस्वी ॥ ७, ॥ ॥
अनुप्रासः ॥ ५—८, ॥ ॥	पर्यायोक्तम् ॥ ८—९, ॥ ॥
कमकम् ॥ ९—२०, ॥ ८—१०	समाहितम् ॥ १०, ॥ २०
काकम् ॥ २१—२४, ॥ १०	उक्तम् ॥ ११—१३, ॥ ॥
द्विषकम् ॥ २५—२९, ॥ १०—११	श्लिष्टम् ॥ १४—२०, ॥ २०—२१
उपमा ॥ ३०—३८, ॥ ११—१२	अपह्नुतिः ॥ २१—२२, ॥ २१
उपमादोषाः ॥ ३९—६४, ॥ १२—१५	विशेषोक्तिः ॥ २३—२४, ॥ ॥
आक्षेपः ॥ ६५—७०, ॥ १५—१६	विरोधः ॥ २५—२६, ॥ ॥
अर्थान्तरन्यासः ॥ ७१—७४, ॥ १६	तुल्ययोगिता ॥ २७—२८, ॥ २१—२२
अतिरेकः ॥ ७५—७६, ॥ ॥	अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २९—३०, ॥ २२
विसम्बन्धा ॥ ७७—७८, ॥ ॥	व्याजस्तुतिः ॥ ३१—३२, ॥ ॥
समासोक्तिः ॥ ७९—८०, ॥ १७	निदर्शना ॥ ३३—३४, ॥ २२
अतिशयोक्तिः ॥ ८१—८५, ॥ ॥	उपमाकूपकम् ॥ ३५—३६, ॥ ॥

उपमेदोपमा	॥ ३७-३८, ॥	॥	अयमविरोधी	॥ ४७-४९, ॥	१
सहोक्तिः	॥ ३९-४०, ॥	२३	पञ्चमः परिच्छेदः—न्यायनिर्णयः ।		
परिहृतिः	॥ ४१-४२, ॥	॥	शास्त्रस्य काव्यो-		
सामन्वेदः	॥ ४३-४४, ॥	॥	पकारित्वम्	श्लोक १-४, पृष्ठ ३	
जनन्ययः	॥ ४५-४६, ॥	२३-२४	प्रत्यक्षम्	॥ ६-१०, ॥	३२-
उत्प्रेक्षावचनः	॥ ४७-४८, ॥	२४	अनुमानम्	॥ ११, ॥	३३
हस्तोदः	॥ ४९-५०, ॥	॥	प्रतिज्ञा तद्दोषाश्च	॥ १२-२०, ॥	३३-
भारिकत्वम्	॥ ५३-५४, ॥	॥	हेतुस्तद्दोषाश्च	॥ २१-५७, ॥	३४-
काशीः	॥ ५५-५७, ॥	२४-२५	दृष्टान्तः	॥ ५८-५९, ॥	३५
चतुर्थः परिच्छेदः—दोषनिर्णयः ।			काव्यस्य निर-		
व्यर्थम्	॥ ३-८, ॥	२६	वयत्वम्	॥ ६०-६९, ॥	३८-
व्ययम्	॥ ९-११, ॥	२७	षष्ठः परिच्छेदः—शब्दशक्तिः ।		
व्ययम्	॥ १२-१६, ॥	॥	शब्दशास्त्रस्य		
संज्ञाव्ययम्	॥ १७-१९, ॥	२८	काव्यरचना-		
अपक्रामम्	॥ २०-२१, ॥	२९	सामुपयोगि-		
शब्दहीनिम्	॥ २२-२३, ॥	३०	त्वम्	श्लोक १-६, पृष्ठ ४१	
व्यतिप्रवृत्तम्	॥ २४, ॥	३०	शब्दस्वरूप-		
व्यतिवृत्तम्	॥ २५-२६, ॥	३०	निर्णयः	॥ ७-२०, ॥	४१-४१
व्यतिवृत्तम्	॥ २७, ॥	३१	शब्दभेदाः	॥ २१, ॥	४१
देशविरोधी	॥ २८-२९, ॥	३१	शब्दानां साधु-		
कालविरोधी	॥ ३०-३१, ॥	३१	त्वासाधुत्व-		
कालविरोधी	॥ ३२-३४, ॥	३२	विशेषः	॥ २२-६१, ॥	४३-४३
स्थानविरोधी	॥ ३५-३७, ॥	३०	उपसंहारः	॥ ६२-६४, ॥	४७-४७
स्थानविरोधी	॥ ३८-४६, ॥	३०-३१			

भामहालङ्कारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रणम्य सार्वं सर्वज्ञं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
काव्यालङ्कार इत्येष यथाबुद्धि विधास्यते ॥ १ ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
श्रीर्तिं करोति कीर्त्तिं च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥ २ ॥
अधनस्येव दातृत्वं क्लीबस्येवास्त्रकौशलम् ।
अज्ञस्येव प्रगल्भत्वमकवेः शास्त्रवेदनम् ॥ ३ ॥
विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता ॥ ४ ॥
गुरूपदेशादध्येतुं शास्त्रं जडधियोऽप्यलम् ।
काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः ॥ ५ ॥
उपेयुषामपि दिवं सन्निबन्धविधायिनाम् ।
आस्त एव निरातङ्कं कान्तं काव्यमयं वपुः ॥ ६ ॥
रुणाद्धि रोदसी चास्य यावत् कीर्त्तिरनश्वरी ॥
तावत् किलाऽयमध्यास्ते सुकृती वैबुधं पदम् ॥ ७ ॥
अतोऽभिवाञ्छता कीर्त्तिं स्थेयसीमाभुवः स्थितैः ।
यत्नो विदितवेद्येन विधेयः काव्यलक्षणः ॥ ८ ॥

शब्दश्छन्दोऽभिधानार्था इतिहासाश्रयाः कथाः ।

लोको युक्तिः कलाश्चेति मन्तव्याः काव्यैर्यैर्वशी ॥

(काव्यैर्यैर्वशी?) ॥९॥

शब्दाऽभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुषासनाम् ।

त्रिलोक्याऽन्यनिबन्धांश्च कार्यः काव्यक्रियादरः ॥१०॥

सर्वथा पदमप्येकं न निगाद्यमवद्यवत् ।

विलक्षणा हि काव्येन दुस्सुतेनेव निन्द्यते ॥११॥

अकवित्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा ।

कुक्कवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥१२॥

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्मूषं विभाति वनितामुखम् ॥१३॥

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् १४

तदेतदाहुः सौशब्ध्यं नाऽर्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥

शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यञ्च तद्विधा ।

संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥१६॥

वृत्तेदेवादिचरितशंसि चोत्पाद्यवस्तु च ।

कलाशास्त्राश्रयश्चेति चतुर्धा भिद्यते पुनः ॥१७॥

१ काव्यैर्यैर्वशी-ग । २ कयुतं ? (संस्कृत?) -ग ।

सर्गबन्धोऽभिनेयार्थं तथैवाख्यायिकाकथे ।
 अनिवृद्धञ्च काव्यादि तत्पुनः पञ्चधोव्यते ॥ १८ ॥
 सर्गबन्धो महाकाव्यं महताञ्च महच्च यत् ।
 अग्राम्यशब्दमर्थ्यञ्च सालङ्कारं सदाश्रयम् ॥ १९ ॥
 मन्त्रैर्दूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैश्च यत् ।
 पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं नातिव्याख्येयमृद्धिमत् ॥ २० ॥
 चतुर्वर्गाभिधानेऽपि भूयसार्थोपदेशकृत् ।
 युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्च सकलैः पृथक् ॥ २१ ॥
 नायकं प्रागुपन्यस्य वंशवीर्यश्रुतादिभिः ।
 न तस्यैव त्रयं ब्रूयादन्योत्कर्षाभिधित्तया ॥ २२ ॥
 यदि काव्यशरीरस्य न स व्यापितयेष्यते ।
 न चाभ्युदयभाक्तस्य मुधादौ ग्रहणस्तवौ ॥ २३ ॥
 नाटकं द्विपदीशम्यारासकस्कन्धकादि यत् ।
 उक्तं तदभिनेयार्थमुक्तोऽन्यैस्तस्य विस्तरः ॥ २४ ॥
 प्रकृर्तानाकुलश्रव्यशब्दार्थपदवृत्तिना ।
 गद्येन युक्तोदात्तार्था सोच्छ्रवासाख्यायिका मता ॥ २५ ॥
 वृत्तमाख्यायते तस्यां नायकेन स्वचेष्टितम् ।
 वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च काले भाव्यार्थशंसि च ॥ २६ ॥

१ मन्त्रि-क । २ ग्रहणं स्तव-ग । ३ नारक-घ ।

४ प्रसूता-ख, प्रकृता (सूता)-घ । ५ स्वचेष्टितम्-घ ।

कवेरभिप्रायकृतैः कथानैः कैश्चिदाङ्किना ।
 कन्याहृगणसङ्ग्रामविप्रलम्भोदयान्विता ॥ २७ ॥
 न वक्त्रापरवक्त्राभ्यां युक्ता नोच्छ्वासवत्सपि ।
 संस्कृतं संस्कृता चेष्टा कथापभ्रंशभाक्त्यर्थो ॥ २८ ॥
 अन्यैः स्वचरितं तस्यां नायकेन तु नोच्यते ।
 स्वगुणाविकृतिं कुर्यादभिजानः कथं जनः ॥ २९ ॥
 अनिवर्द्धं पुनर्गाथाश्लोकमात्रादि तत् पुनः ।
 युक्तं वक्त्रस्वभावोक्त्या सर्वमेवैतदिष्यते ॥ ३० ॥
 वैदर्भमन्यदस्तीति मन्यन्ते सुधीयोऽपरे ।
 तदेव च किल उपायः सदर्थमपि नापरम् ॥ ३१ ॥
 गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति किं पृथक् ।
 गतानुगतिकन्यायान्नानाख्येयममेघसाम् ॥ ३२ ॥
 ननु चाश्मकवंशादि वैदर्भमिति कथ्यते ।
 कामं तथास्तु प्रायेण संज्ञेच्छातो विधीयते ॥ ३३ ॥
 अपुष्टार्थमवक्रांति प्रसन्नमृजु कोमलम् ।
 भिन्नं गेयमिवेदं तु केवलं श्रुतिपेशलम् ॥ ३४ ॥
 अलङ्कारवदग्रास्यमर्थं न्याय्यमनाकुलम् ।
 गौडीयमपि साधीयो वैदर्भमिति नान्यथा ॥ ३५ ॥

१ कथा (था) नैः-ग ।

२ तदा—क ।

३ वैदर्भ-ग ।

४ चाश्मक-ग ।

न नितान्तादिमात्रेण जायते चारुता गिराम् ।
 वक्राऽभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः ॥ ३६ ॥
 नेयार्थं क्लिष्टमन्यार्थमवाचकमयुक्तिमत ।
 गूढशब्दाभिधानञ्च कवयो न प्रयुज्जते ॥ ३७ ॥
 नेयार्थं नीयते युक्तो यस्यार्थः कृतिर्भिबलात् ।
 शब्दन्यायानुपारूढः कथञ्चित् स्वाभिसन्धिना ॥ ३८ ॥
 मायेव भद्रेति यथा सा चाऽसाध्वी प्रकल्पना ।
 वेणुदाकेरिति च तान्नियन्ति वचनाद्भिना ॥ ३९ ॥
 क्लिष्टं व्यवहितं विद्यादन्यार्थविगमे यथा ।
 विजहुस्तस्य ताः शोकं क्रीडायां विकृतञ्च तत् ॥ ४० ॥
 हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमेत्यवाचकम् ।
 साक्षादरूढं वाच्येऽर्थे नाभिधानं प्रतीयते ॥ ४१ ॥
 अयुक्तिमयथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः ।
 तथा अमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥ ४२ ॥
 अत्राचो व्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।
 कथं दूतं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥ ४३ ॥
 यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।
 तथा भवतु भूमेनदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥ ४४ ॥

१ (दन्यार्थं विगमे यथा ?)-ग ।

२ जलभृन्मात्रकेडव ? (मारुतेन्दवः ?) ग, जलभृन्मात्र (ह ?)
 तेषु च-क ।

गूढशब्दामिधानञ्च न प्रयोज्यं कथञ्चन ।
 सुधियामपि नैवेदमुपकाराय कल्पते ॥ ४५ ॥
 अमिनर्तितुगद्विच्छित् स्वःक्षितां पतिरद्विदृक् ।
 अमिहिः शुभ्रदृष्टैर्द्विषो जेष्ठीयिषीष्ट वैः ॥ ४६ ॥
 श्रुतिदुष्टार्थदुष्टे च कल्पनादुष्टमित्यपि ।
 श्रुतिकष्टं तथैवाहुर्वाचां दोषं चतुर्विधम् ॥ ४७ ॥
 त्रिङ्बर्चोत्रिष्टितक्लिन्नैच्छिन्नवान्तप्रवृत्तयः ।
 प्रचारधर्षिनोद्गारविसर्गहृदयन्त्रिताः ॥ ४८ ॥
 हिरण्यरेताः सम्बाधः पेलवोपस्थिताण्डजाः ।
 चाक्काटवादयश्चेति श्रुतिदुष्टा मना गिरः ॥ ४९ ॥
 अर्थदुष्टं पुनर्ज्ञेयं यत्रोक्ते जायते मतिः ।
 असम्भवस्तुविषया शब्दैस्तद्वाचिमिर्यथा ॥ ५० ॥
 हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
 पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥ ५१ ॥
 पदद्वयस्य सन्धाने यदनिष्टं प्रकल्पते ।
 तदाहुः कल्पनादुष्टं सशौर्याभरणो यथा ॥ ५२ ॥

१ असितर्तितुगद्विच्छित् स्वः कितां पतिरद्विदृक् ।

अमीमिः शुभ्रदृष्टैर्द्विषो जेष्ठीयिषीष्ट वैः ॥—घ ।

२ ० छिन्नक्लिन्न-क । ३ हृदयं वृताः ? (यन्त्रिताः ?)-ग ।

४ स्तम्भस्य (स्तब्धस्य ?)-ग ।

५ प्रगल्भते-क, प्रकल्प्यते-घ ।

यथाऽजिह्वरदित्यादि श्रुतिकष्टञ्च तद्विदुः ।
 न तदिच्छन्ति कृतिनो गण्डमप्यपरे किल ॥ ५३ ॥
 सन्निवेशविशेषात्तु दुरुक्तमपि शोभते ।
 नीलं पलाशमाबद्धमन्तराले स्रजामिव ॥ ५४ ॥
 किञ्चिदाश्रयसौन्दर्यादि धत्ते शोभामसाध्वपि ।
 कान्तात्रिलोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ ५५ ॥
 आपाण्डुगण्डमेतत्ते वदनं वनजेक्षणे ।
 सङ्गमात्पाण्डुशब्दस्य गण्डः साधु यथोदितम् ॥ ५६ ॥
 अनयाऽन्यदपि ज्ञेयं दिशा युक्तमसाध्वपि ।
 यथा विकिलन्नगण्डानां करिणां मदवारिभिः ॥ ५७ ॥
 मदविकिलन्नकपोलानां द्विरदानां चतुश्शती ।
 यथा तद्वदसाधीयः साधीयश्च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
 एतद् ग्राह्यं सुरभि कुसुमं ग्राम्यमेतन्निधेयं
 धत्ते शोभां त्रिरचितमिदं स्थानमस्यैतदस्य ।
 मालाकारो रचयति यथा साधु विज्ञाय मालां
 योज्यं काव्येष्ववहितधिया तद्वदेवाऽभिधानम् ॥ ५९ ॥
 इति श्रीभामहालङ्कारे प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

माधुर्यमभिवाञ्छन्तः प्रसादं च सुमेधसः ।
समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ १ ॥
केचिदोजोऽभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्वपि ।
यथा मन्दारकुसुमेषुपिञ्जरितालका ॥ २ ॥
श्रव्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते ।
आविद्वदङ्गनावालप्रतीतार्थं प्रसादवत् ॥ ३ ॥
अनुप्रासः सयमको रूपकं दीपकोपमे ।
इति वाचामलङ्काराः पञ्चैवाऽन्यैरुदाहृताः ॥ ४ ॥
सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते ।
कितया चिन्तया कान्ते नितान्तेति यथोदितम् ॥ ५ ॥
ग्राम्यानुप्रासमन्यत्तु मन्यन्ते सुधियोऽपरे ।
स लालमालानीलालिकुलाकुलगलो वलः ॥ ६ ॥
नानार्थवन्तोऽनुप्रासा न चाप्यसदृशाक्षराः ।
युक्त्यानया मध्यमया जायन्ते चारवो गिरः ॥ ७ ॥
लाटीयमध्यनुप्रासमिहैच्छन्त्यपरे यथा ।
दृष्टिं दृष्टिसुखां धेहि चन्द्रश्चन्द्रमुखोदितः ॥ ८ ॥
आदिमध्यान्तयमकं पादाभ्यासं तथावली ।
समस्तपादयमकमित्येतत् पञ्चधोच्यते ॥ ९ ॥

सन्दष्टकसमुद्गादेरत्रैवान्तर्गतिर्मता ।

आदौ मध्यान्तयोर्वा स्यादिति पञ्चैव तद्यथा ॥ १० ॥

साऽधुना साधुना तेन राजताऽराजताऽऽभूता ।

सहितं सहितं कर्तुं सङ्गतं सङ्गतं जनम् ॥ ११ ॥

साधुः संसाराद्विभ्यदस्मादसारात्

कृत्वा क्लेशान्तं याति वर्त्म प्रशान्तम् ।

जातिं व्याधीनां दुर्नयानामधीनां

वञ्छन्त्या (ञ्जया?) यस्त्वं छिन्धि मुक्तान (म?) यस्त्वम ॥ १२ ॥

न ते धीर्धोर भोगेषु रमणीयेषु सङ्गता

मुनीनपि हरन्त्येते रमणी येषु सङ्गता ॥ १३ ॥

सितासिताक्षीं सुपयोधराधरां

सुसम्मदां व्यक्तमदां ललामदाम् ।

घना घना नीलघनाघनालकां

प्रियामिमामुत्सुकयन्ति यन्ति च ॥ १४ ॥

अमी नृपा दत्तसमग्रशासनाः

कदाचिदप्यप्रतिवद्धशासनाः ।

कृतागसां मार्गभिदां च शासनाः

पितृक्रमाध्यासितताडशासनाः ॥ १५ ॥

अनन्तरैकान्तरयोरेवं पादान्तयोरपि ।

कृत्स्नं च सर्वपादेषु दुष्कृतं साधु तादृशम् ॥ १६ ॥
 तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।
 वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निगद्यते ॥ १७ ॥
 प्रतीतशब्दमोजस्वि सुदिलष्टपदसन्धि च ।
 प्रसादि स्वभिधानंच यमकं कृतिनां मतम् ॥ १८ ॥
 नानाधात्वर्थगम्भीरा यमकव्यपदेशिनी ।
 प्रहेलिका सा ह्युदिता रामशर्माच्युतोत्तरे ॥ १९ ॥
 काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।
 उत्सवः सुधियामेव हन्त ! दुर्मेघसो हताः ॥ २० ॥
 उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते ।
 गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ २१ ॥
 समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ।
 द्विधा रूपकमुद्दिष्टमेतत्तच्चोच्यते यथा ॥ २२ ॥
 शीकराभ्मोमदसृजस्तुङ्गा जलददन्तिनः ।
 निर्यान्तो मण्डयन्तीमे शक्रकार्मुककाननम् ॥ २३ ॥
 तडिद्वलयकक्ष्याणां बलाकामालमारिणाम् ।
 पयोमुचां ध्वनिर्धारी दुनोति मम तां प्रियाम् ॥ २४ ॥
 आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते ।

सकस्यैव व्यवस्थत्वादिति तद्विच्यते त्रिधा ॥ २५ ॥

अमूनि कुर्वतेऽन्वर्थामस्याख्यामर्थदीपनात् ।

त्रिभिर्निदर्शनैश्चेदं त्रिधा निर्दिश्यते यथा ॥ २६ ॥

मदो जनयति प्रीतिं साऽनङ्गं मानभङ्गुरम् ।

स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां साऽसह्यां मनसश्शुचम् ॥ २७ ॥

मालिनीरंशुकभृतः स्त्रियोऽलङ्कुरुते मधुः ।

हारीतशुकवाचश्च भूधराणामुपत्यकाः ॥ २८ ॥

चीरीर्मैर्तारण्यानीः सरितश्शुष्यदम्भसः ।

प्रवासिनां च चेतांसि शुचिरन्तं निनीषति ॥ २९ ॥

विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।

उपमेयस्य यत्साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥ ३० ॥

यथेवशब्दो सादृश्यमाहतुर्व्यतिरेकिणोः ।

दूर्वाकाण्डमिव श्यामं तन्त्री श्यामाल्लतां यथा ॥ ३१ ॥

विना यथेवशब्दाभ्यां समासाभिहिता परा ।

यथा कमलपत्राक्षी शशाङ्कवदनेति च ॥ ३२ ॥

वतिनापि क्रियासाम्यं तद्वदेवाभिधीयते ।

द्विजातिवदधीतेऽसौ गुरुवच्चानुशास्ति नः ॥ ३३ ॥

समानवस्तुन्यासेन प्रतिवस्तूपमोच्यते ।

यथेवानभिधानेऽपि गुणसाम्यप्रतीतितः ॥ ३४ ॥

साधु साधारणत्वादिगुणोऽत्र व्यतिरिच्यते ।
 स साम्यमापादयति विरोधेऽपि तयोर्यथा ॥ ३५ ॥
 कियन्तः सन्ति गुणिनः साधुसाधारणश्रियः ।
 स्वादुपाकफलानम्राः कियन्तो वाऽध्वशाखिनः ॥ ३६ ॥
 यदुक्तं त्रिप्रकारत्वं तस्याः कैश्चिन्महात्मभिः ।
 निन्दाप्रशंसाचिरव्यासाभेदादत्राभिधीयते ॥ ३७ ॥
 सामान्यगुणनिर्देशात् त्रयमप्युदितं ननु ।
 मालोपमादिः सर्वोऽपि न ज्यायान् विस्तरौ मुधा ॥ ३८ ॥
 हीनतासम्भवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः ।
 उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशतापि च ॥ ३९ ॥
 त एत उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः ।
 सोदाहरणलक्षमाणो वर्ण्यन्तेऽत्र च ते पृथक् ॥ ४० ॥

स मारुताकम्पितपीतवासा

विभ्रत् सलीलं शशिभासमब्जम् ।

यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः

सेन्द्रायुधो मेघ इवाबभासे ॥ ४१ ॥

शक्रचापग्रहादत्त दर्शितं किल कार्मुकम् ।

वासशङ्खानुपादानाब्दीनमित्याभिधीयते ॥ ४२ ॥

सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

यथोपपत्ति कृतिभिरुपमासु प्रयुज्यते ॥ ४३ ॥

अखण्डमण्डलः केन्दुः क कान्ताननमद्युति ।
 यत्किञ्चित् कान्तिसामान्याच्छशिनैवोपमीयते ॥ ४४ ॥
 किञ्चित्काव्यानि नैवानि लक्षणेन महात्मनाम् ।
 दृष्टं वा सर्वसारूप्यं राजमित्रे यथोदितम् ॥ ४५ ॥
 सूर्याशुसम्मीलितलोचनेषु
 दीनेषु पद्मानिलनिर्मदेषु ।
 साध्वयः स्वगेहेष्विव भर्तृहीनाः
 केका विनेशुः शिखिनां मुखेषु ॥ ४६ ॥
 निष्पेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः
 शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
 जाञ्जल्यमाना इव वारिधारा
 दिनार्द्धभाजः परिवेषिणोऽर्काव ॥ ४७ ॥
 शाखवर्धनस्य ।
 कथं पातोऽम्बुधाराणां ज्वलन्तीनां त्रिवस्वतः ।
 असम्भवादयं युक्त्या तेनासम्भवं उच्यते ॥ ४८ ॥
 तत्रासम्भविनार्थेन कः कुर्यादुपमां कृती ।
 को नाम वह्निनौपम्यं कुर्यात् शशालक्ष्मणः ॥ ४९ ॥
 यस्यातिशयवार्थः कथं सोऽसम्भवो मतः ।
 दृष्टं चातिशयार्थत्वमुपमोत्प्रेक्षयोर्यथा ॥ ५० ॥

पुञ्जीभूतमिव ध्वान्तमेष भाति मतङ्गजः ।
 सरः शरत्प्रसन्नाम्भो नभःखण्डमिवोज्झितम् ॥५१॥
 अथ लिङ्गवचोभेदावुच्येते सविपर्ययौ ।
 हीनाधिकत्वात् स द्वेधा त्रयमप्युच्यते यथा ॥५२॥
 अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यमनसामपि ।
 विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तिर्षितः ॥ ५३ ॥
 कचिदग्रे प्रसरता कचिदापत्य निम्नता ।
 शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम् ॥५४॥
 अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
 युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥५५॥
 ननूपर्मायते पाणिः कमलेन त्रिकासिना ।
 अधरो विद्रुमच्छेदभासा बिम्बफलेन च ॥ ५६ ॥
 उच्यते काममस्तीदं किन्तु स्त्रीपुंसयोरयम् ।
 विधिर्नामिमतोऽन्यैस्तु त्रयाणामपि नेष्यते ॥५७॥
 स पीतवासाः प्रगृहीतशङ्खो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
 शतहृदेन्द्रायुधनाभिशायां संसृज्यमानश्शशिनेव मेघः ॥५८॥
 रामशर्मणः ।

शशिनो ग्रहणादेतदाधिक्यं किल नह्ययम् ।
 निर्दिष्ट उपमेयेऽर्थे वाच्यो वा जलदोऽत्र तु ॥ ५९ ॥
 न सर्वसारूप्यमिति विस्तरेणोदितो विधिः ।

अभिप्रायात्कवेर्नात्र विधेया जलजे मतिः ॥६०॥
 आधिक्यमुपमानानां न्यार्यं नाधिकता भवेत् ।
 गोक्षीरकुन्दहलिनां विशुद्ध्या सदृशं यशः ॥ ६१ ॥
 एकेनैवोपमानेन ननु सादृश्यमुच्यते ।
 उक्तार्थस्य प्रयोगो हि गुरुमर्थं न पुष्यति ॥६२॥
 वनेऽथ तस्मिन्वनितानुयायिनः
 प्रवृत्तदानार्द्रकटा मतंगजाः ।
 विचित्रवर्हाभरणाश्च वर्हिणो
 वभुर्दिवीवामलविग्रहा ग्रहाः ॥ ६३ ॥
 ग्रहैरपि गजादीनां यदि सादृश्यमुच्यते ।
 तथापि तेषां तैरस्ति कान्तिर्वाप्युग्रतापि वा ॥६४॥
 इत्युक्त उपमाभेदो वक्ष्यते चापरः पुनः ।
 उपमादेरलङ्काराद्विशेषोऽन्योऽभिधीयते ॥ ६५ ॥
 आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
 समासातिशयोक्ती च षडलङ्कृतयोऽपराः ॥६६॥
 वक्ष्यमाणोक्तविषयस्तत्राक्षेपो द्विधा मतः ।
 एकरूपतया शेषा निर्देक्ष्यन्ते यथाक्रमम् ॥ ६७ ॥
 प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
 आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधं यथा ॥६८॥

अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः ।
 इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण तु ॥ ६९ ॥
 स्वविक्रमान्तभुवश्चित्रं यन्न तवोद्धतिः ।
 को वा सेतुरलं सिन्धोर्विकारकरणं प्रति ॥ ७० ॥
 उपन्यसनमन्यस्य यदर्थस्योदिनादृते ।
 ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा ॥ ७१ ॥
 परानीकानि भीमानि विविक्षोर्न तव व्यथा ।
 साधु वाऽसाधु वाऽऽगामि पुंसामात्मैव शंसति ॥ ७२ ॥
 हिशब्देनापि द्वैत्वर्थप्रथनादुक्तसिद्धये ।
 अयमर्थान्तरन्यासः सुतरां व्यज्यते यथा ॥ ७३ ॥
 बह्वन्ति गिरयो मेघानभ्युपेतान् गुरूनपि ।
 गरीयानेव हि गुरून् विमर्ति प्रणयागतान् ॥ ७४ ॥
 उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।
 व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यथा ॥ ७५ ॥
 सितासिते पक्ष्मवती नेत्रे ते ताम्रराजिनी ।
 एकान्तशुभ्रश्यामे तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥ ७६ ॥
 क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।
 ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥ ७७ ॥
 अपीतमत्ताः शिखिनो दिशोऽनुत्कण्ठिताकुलाः ।

भीषोऽविलिप्तसुरभिरभ्रष्टकलुषं जलम् ॥ ७८ ॥
 यत्नोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
 सा समासोक्तिरुद्दिष्टा संक्षिप्तार्थतया यथा ॥७९॥
 स्कन्धवानृजुरव्यालः स्थिरोऽनेकैमहाफलः ।
 जातस्तस्तरयं चौचैः पातितश्च नभस्वता ॥८०॥
 निमित्ततो वचो यत्तु लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
 मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलङ्कारतया यथा ॥८१॥
 स्वपुच्छविहारिण्या चन्द्रमासा तिरोहिताः ।
 अन्वमीयन्त भृङ्गालिवाचा सप्तच्छदद्रुमाः ॥८२॥
 अपां यदि त्वक् शिथिला व्युता स्यात् फणिनामिव ।
 तदा शृङ्गांशुकानि स्युरङ्गेष्वम्भसि योषिताम् ॥८३॥
 इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगतः ।
 सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत् तां यथागमम् ॥८४॥
 सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
 यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥८५॥
 हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालङ्कारतया मतः ।
 समुदायाऽभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥ ८६ ॥
 गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।
 इत्येवमादि किं काव्यं वार्त्ताभिर्नां प्रचक्षते ॥८७॥

यथामङ्गलमथोत्प्रेक्षामलङ्कारद्वयं त्रिदुः ।
 सङ्ख्यानमिति मेधाविनोत्प्रेक्षाभिहिता क्वचित् ॥८८॥
 भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् ।
 क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथामङ्गलं तदुच्यते ॥८९॥
 पद्मेन्दुभृङ्गमातङ्गपुंस्कोकिलकलापिनः ।
 वक्त्रकान्तीक्षणगतिव्राणीबालैस्त्वया जिताः ॥९०॥
 अविवक्षितसामान्या किञ्चिच्चोपमया सह ।
 अतदगुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ ९१ ॥
 किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।
 दग्धाऽदरधमरण्याः पश्यतीव विभावसुः ॥९२॥
 स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते ।
 अर्थस्य तदवस्थत्वं स्वभावोऽभिहितो यथा ॥९३॥
 आक्रोशनाह्वयन्नन्यानाधावन्मण्डलैर्नुदन् ।
 गा वारयति दण्डेन डिम्भः शस्यावतारणीः ॥९४॥
 समासेनोदितमिदं धीस्वेदायैव विस्तरः ।
 असंगृहीतमप्यन्यदभ्युद्यमनया दिशा ॥ ९५ ॥
 स्वयं कृतैरेव निर्दर्शनैरियं मया प्रकलप्ता खलु वागलङ्कृतिः ।
 अतः परं चारुनेकधापरो गिरामलङ्कारविधिर्विधास्यते ॥९६॥
 इति श्रीभामहालङ्कारे द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ।
द्विप्रकारमुदात्तं च भेदैः श्लिष्टमपि त्रिभिः ॥ १ ॥
अपह्नुतिं विशेषोक्तं विशेषं तुल्ययोगिताम् ।
अप्रस्तुतप्रशसां च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ २ ॥
उपमारूपकं चान्यदुपमेयोयमामपि ।
सहोक्तिपरिवृत्ती च ससन्देहमनन्वयम् ॥ ३ ॥
उत्प्रेक्षावयवं चान्ये संसृष्टमपि चापरे ।
भाविकत्वं च निजगुरलङ्कारं सुमेधसः ॥ ४ ॥
प्रेयो गृहागतं कृष्णमवादीद्विदुरो यथा ।
अथ या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।
कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ ५ ॥
रसवद् दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसं यथा ।
देवी समागमद् धर्ममस्करण्यतिरोहिता ॥ ६ ॥
ऊर्जस्वि कर्णेन यथा पार्थाय पुनरागतः ।
द्विः सन्दधाति किं कर्णः शल्ये
पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणामिधं
उवाच रत्नाहरणे चैद्यं शार्ङ्गधनु
गृहेष्वध्वसु वा नात्तं भुञ्जमहे य

न भुञ्जते द्विजास्तच्च रसदाननिवृत्तये ॥ ९ ॥
 समाहितं राजमित्रे यथा क्षत्रिययोषिताम् ।
 रामप्रसक्त्यै यान्तीनां पुरोऽदृश्यत नारदः ॥ १० ॥
 उदात्तशक्तिमान् रामो गुरुवाक्यानुरोधकः ।
 विहायोपनतं राश्वं यथा वनमुपागमत् ॥ ११ ॥
 एतदेवापरेऽन्येन व्याख्यानेनान्यथा विदुः ।
 नानारत्नादियुक्तं यत्तत् किलोदात्तमुच्यते ॥ १२ ॥
 चाणक्यो नक्तमुपयान्नन्दक्रीडागृहं यथा ।
 शशिकान्तोपलच्छन्नं त्रिवेद पयसां ग(क ?)णैः ॥ १३ ॥
 उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते ।
 गुणक्रियाभ्यां नाम्ना च दिलष्टं तदभिधीयते ॥ १४ ॥
 लक्षणं रूपकेऽपीदं लक्ष्यते काममत तु ।
 इष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः ॥ १५ ॥
 शीकराभ्योमदसृजस्तुङ्गा जलददन्तिनः ।
 इत्यत्र मेघकरिणां निर्देशः क्रियते समम् ॥ १६ ॥
 श्लेषादेवार्थवचसोरस्य च क्रियते भिदा ।
 तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात् क्रमशो यथा ॥ १७ ॥
 छायावन्तो गतव्यालाः स्वारोहाः फलदायिनः ।

मार्गद्रुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥ १८ ॥
 उन्नतालोकदयिता महान्तः प्राज्यवर्षिणः ॥
 शमयन्ति क्षितेस्तापं सुराजानो घना इव ॥ १९ ॥
 रत्नवत्त्वादगाधत्वात् स्वमर्यादाविलङ्घनात् ।
 बहुसात्वाश्रयत्वाच्च सदृशत्वमुदन्वता ॥ २० ॥
 अपह्ननुतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
 भूतार्थापह्नुवादस्याः क्रियते चाभिधा यथा ॥ २१ ॥
 नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।
 अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥ २२ ॥
 एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्थितिः ।
 विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ २३ ॥
 स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
 हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥ २४ ॥
 गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा ।
 या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥
 उगान्तरूढोपवनच्छायाशीतापि धूसौ ।
 विदूरदेशानपि वः सन्तापयति विद्विषः ॥ २६ ॥
 न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।
 तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥ २७ ॥

शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।
 यदलङ्घितमर्यादाश्चलन्तीं विभृत्य क्षितिम् ॥ २८ ॥
 अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।
 अप्रस्तुतप्रशंसेति सा चैवं कथ्यते यथा ॥ २९ ॥
 प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतं बहु ।
 विना पुरुषकारेण फलं पश्यत शाखिनाम् ॥ ३० ॥
 दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यतमम् ।
 किञ्चिद्विधित्सोर्षा निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥ ३१ ॥
 रामः सप्ताभिनत् सा(ता?)लान् गिरिं क्रौञ्चं भृगूत्तमः ।
 शतशिनापि भवता किं तयोः सदृशं कृतम् ॥ ३२ ॥
 क्रिययैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदर्शनात् ।
 ज्ञेया निदर्शना नाम यथेवव्रतिभिर्विना ॥ ३३ ॥
 अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति ।
 उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ॥ ३४ ॥
 उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य साधयत् ।
 यां वदत्युपमानेतदुपमारूपकं यथा ॥ ३५ ॥
 समग्रगगनायाममानदण्डो रथाङ्गिनः ।
 पादो जयति सिद्धस्त्रीमुखेन्दुनवदर्पणः ॥ ३६ ॥
 उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ।

उपमेयोपमां नाम ब्रुवते तां यथोदिताम् ॥३७॥
 सुगन्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम् ।
 अम्भोजमिव वक्त्रं ते त्वदास्यमिव पङ्कजम् ॥३८॥
 तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रये ।
 पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा ॥३९॥
 हिमपाताविलदिशो गाढालिङ्गनहेतवः ।
 वृद्धिमायान्ति यामिन्यः कामिनां प्रीतिभिः सह ॥४०॥
 विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुना ।
 अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥ ४१ ॥
 प्रदाय वित्तमर्थिभ्यः स यशोधनमादितः ।
 सतां विश्वजनीनानामिदमस्खलितं व्रतम् ॥ ४२ ॥
 उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।
 ससन्देहं वचः स्तुल्यै ससन्देहं विदुर्यथा ॥ ४३ ॥
 किमयं शशी न स दिवा विराजते
 कुसुमायुधो न धनुरस्य कौसुमम् ।
 इति विस्मयाद्विमृशतोऽपि मे मति-
 स्त्वयि वीक्षते न लभतेऽर्थनिश्चयम् ॥४४॥
 यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
 असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ ४५ ॥
 ताम्बूलरागवलयं स्फुरद्दशनदीधिति ।

इन्दीवराभनयनं तवेव वदनं तव ॥ ४६ ॥
 श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्वितः ।
 रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावधवो यथा ॥ ४७ ॥
 तुल्योदयावसानत्वाद् गतेऽस्तं प्रति भास्वति ।
 वासाय वासरः क्लान्तो विशतीव तमोगृहम् ॥ ४८ ॥
 वरा त्रिभूषा संसृष्टिर्बह्वलङ्कारयोगतः ।
 रचिता रत्नमालेव सा चैवमुदिता यथा ॥ ४९ ॥
 गाम्भीर्यलाघववतोर्युवयोः प्राज्यरत्नयोः ।
 सुखसेव्यो जनानां त्वं दुष्टग्राहोऽम्भसां पतिः ॥ ५० ॥
 अनलङ्कृतकान्तं ते वदनं वनजद्युति ।
 निशाकृतैः प्रकृत्यैव चारोः का वास्यलङ्कृतिः ॥ ५१ ॥
 अन्येषामपि कर्त्तव्या संसृष्टिरनया दिशा ।
 किपदुद्घाटितज्ञेभ्यः शक्यं कथयितुं मया ॥ ५२ ॥
 भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
 प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ॥ ५३ ॥
 चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायाः स्वभिनीतता ।
 शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥ ५४ ॥
 आशीरपि च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता ।
 सौहृदय्या(स्या?)विरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तद्यथा ॥ ५५ ॥

अस्मिन् जहीहि सुहृदि प्रणयाभ्यसूया-
 माश्लिष्य गाढममुमानतमादरेण ।
 विन्ध्यं महानिब घनः समयेऽभिवर्ष-
 न्नानन्दजैर्नयनवारिभिरुक्षतु त्वाम् ॥ ५६ ॥
 मदान्धमातङ्गविभिन्नसाला
 हतप्रवीरा द्रुतभीतपौराः ।
 स्वत्तेजसा दग्धसमस्तशोभा
 द्विषां पुरः पश्यतु राजलोकः ॥ ५७ ॥
 गिरामलङ्कारविधिः सविस्तरः
 स्वयं विनिश्चित्य धिया मयोदितः ।
 अनेन वागर्थविदामलङ्कृता
 विभाति नारीव विदग्धमण्डना ॥ ५८ ॥
 इति भामहलङ्कारे तृतीयः परिच्छेदः ॥

अथ चतुर्थः परिच्छेदः॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।
शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धि च ॥ १ ॥
देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नैष्यते ॥ २ ॥
अपार्थमित्यपेतार्थं स चार्थः पदवाक्ययोः ।
अर्थवान् वर्णसंघातः सुसिङ्गन्तं पदं पुनः ॥ ३ ॥
पदानामेव संघातः सापेक्षाणां परस्परम् ।
निराकाक्षं च तद्वाक्यमेकवस्तुनिबन्धनम् ॥ ४ ॥
क्रमवृत्तिषु वर्णेषु संघातादि न युज्यते ।
बुद्धौ तु सम्भवत्येतदन्यत्वेऽपि प्रतिक्षणम् ॥ ५ ॥
धीरन्त्यशब्दविषया वृत्तवर्णाहितस्मृतिः ।
वाक्यमित्याहुरपरे न शब्दाः क्षणनश्वराः ॥ ६ ॥
अत्रापि बहु वक्तव्यं जायते तत्तु नोदितम् ।
गुरुभिः किं विवादेन यथाप्रकृतमुच्यते ॥ ७ ॥
समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थकमिष्यते ।
दाडिमानि दशाऽपूपाः षडित्यादि यथोदितम् ॥ ८ ॥

निरुद्धार्थं मतं व्यर्थं विरुद्धं तूपादिश्यते ।
 पूर्वाऽपरार्थव्याघाताद्विपर्ययकरं यथा ॥ ९ ॥
 सखि मानं प्रिये धेहि लघुतामस्य मा गमः ।
 भर्तुश्छन्दानुवर्तिन्यः प्रेम घ्नन्ति न हि स्त्रियः ॥ १० ॥
 उपासितगुरुत्वात्त्रयं विजितेन्द्रियशत्रुषु ।
 श्रेयसो विनयाधानमधुना तिष्ठ केवलम् ॥ ११ ॥
 यदाभिन्नार्थमन्योन्यं तदेकार्थं प्रचक्षते ।
 पुनरुक्तमिदं प्राहुरन्ये शब्दार्थभेदतः ॥ १२ ॥
 न शब्दपुनरुक्तं तु स्थौल्यादत्रोपवर्ण्यते ।
 कथमाक्षिप्तचित्तः सन्ननुक्तमेवाऽभिधास्यते ॥ १३ ॥
 भयशोकाभ्यसूयासु हर्षविस्मययोरपि ।
 यथाह गच्छ गच्छेति पुनरुक्तं च तद्विदुः ॥ १४ ॥
 अत्रार्थपुनरुक्तं यत्तदेवैकार्थमिष्यते ।
 उक्तस्यपुनराख्यानं कार्यासम्भवतो यथा ॥ १५ ॥
 तामुत्कमनसं नूनं करोति ध्वनिरम्भसाम् ।
 सौधेषु घनमुक्तानां प्रणालीमुखपातिनाम् ॥ १६ ॥
 श्रुतेः सामान्यधर्माणां विशेषस्याऽनुदाहृतेः ।
 अप्रतिष्ठं यदेकत्र तज्ज्ञानं संशयं विदुः ॥ १७ ॥

ससंशयमिति प्राहुस्ततस्तज्जननं वचः ।
 इष्टं निश्चितयेवाक्यं न वेलायेति (वेलायति?) तद्यथा १८
 च्वालवन्तो दुरारोहा रत्नवन्तः फलान्विताः ।
 विषमा भूभृतस्तेभ्यो मयमाशु प्रमादिनाम् ॥ १९ ॥
 यथोपदेशं क्रमशो निर्देशोऽत्र क्रमो मतः ।
 तदपेतं विपर्ययादित्याख्यातमपक्रमम् ॥ २० ॥
 विदधानौ किरीटेन्दू श्यामाभ्रहिमसच्छ्री ।
 रथाङ्गशूले विभ्राणौ पातां वः शम्भुशार्ङ्गिणौ ॥ २१ ॥
 सूत्रकृत्पादकोरेष्टप्रयोगाद्योऽन्यथा भवेत् ।
 तमाप्तश्रावकाः सिद्धेः शब्दहीनं विदुर्धया ॥ २२ ॥
 स्फुरत्तडिद्वलयिनो वितताम्भोगरीयसः ।
 तेजस्तिरयतः सौरं घनान् पश्य दिवाऽभितैः ॥ २३ ॥
 यतिश्छन्दैर्निरूढानां शब्दानां या विचारणा ।
 तदपेतं यतिभ्रष्टमिति निर्दिश्यते यथा ॥ २४ ॥
 विद्युत्वन्तस्तमालासितवपुष इमे वारिवाहा ध्वनन्ति ।
 गुरोर्लघोश्च वर्णस्य योऽस्थाने रचनाविधिः ।
 तन्न्यूनधिकता वापि भिन्नवृत्तमिदं यथा ॥ २५ ॥
 भ्रमति भ्रमरमाला काननेषून्मदासौ ।
 विरहितरमणीकोऽर्हस्यद्य गन्तुम् ॥ २६ ॥

१ तमाप्तश्रावकासिद्धेः-घ० ।

२ दिवोऽभितैः-घ० ।

३ यतिश्छन्दो-घ० । ४ ऽधिकद्वानां-क० ।

कान्ते इन्दुशिरोरत्ने आदधाने उदङ्गुनी ।
 पातां वः शम्भुशर्वाण्याविति प्राहुर्विसन्ध्यदः ॥२७॥
 या देशे द्रव्यसंभूतिरपि वा नोपदिश्यते ।
 तत्तद्विरोधि विज्ञेयं स्वभावात्तद्यथोच्यते ॥२८॥
 मलये कन्दरोपान्तरूढकालागुरुद्रुमे ।
 सुगन्धिकुसुमानम्रा राजन्ते देवदारवः ॥२९॥
 षण्णामृतूनां भेदेन कालः षोडश भिद्यते ।
 तद्विरोधकृदित्याहुर्विपर्यासादिदं यथा ॥ ३० ॥
 उदूर्ध्वशिशिरासारान् प्रावृषेयान् नभस्वतः ।
 फुल्लाः सुरभयन्तीमे चूनाः काननशोभिनाः ॥३१॥
 कला सङ्कलनाप्रज्ञां शिल्पान्यस्याश्च गोचराः ।
 विपर्यस्तं तथैवाहुस्तद्विरोधकरं यथा ॥३२॥
 ऋषभात्पञ्चमात्तस्मात् सषड्जं धैवतं स्मृतम् ।
 अयं हि मध्यमग्रामो मध्यमोत्पीडितर्षभः ॥३३॥
 इति सा धारितं मोहादन्यथैवाऽवगच्छति ।
 अन्यास्वपि कलास्वेवमभिप्रेया विरोधिता ॥ ३४ ॥
 स्थास्नुजङ्गमभेदेन लोकं तत्त्वविदो विदुः ।
 स च तद्व्यवहारोऽत्र तद्विरोधकरं यथा ॥३५॥

तेषां कटतटभ्रष्टैर्गजानां मदविन्दुभिः ।
 प्रावर्त्तत नदी घोरा हस्त्यश्वरथवाहिनी ॥३६॥
 धावतां सैन्यवाहानां केनवारि मुखच्युतम् ।
 चकार जानुदधनापान् प्रनिदिङ्मुखमध्वनः ॥३७॥
 न्यायः शास्त्रं त्रिवर्गोक्तिर्दण्डनीतिं च तां विदुः ।
 अतो न्यायविरोधीष्टमपेतं यत्तया यथा ॥३८॥
 विजिगीषुमुपन्यस्य वत्सेशं वृद्धदर्शनम् ।
 तस्यैव कृतिनः पश्चादभ्यधाच्चारैश्शून्यताम् ॥३९॥
 अन्तर्योधशतार्कीर्णं सालङ्कायनेनेतृकम् ।
 तथाविधं गजच्छदम् नाऽज्ञासीत् स स्वभूगतम् ॥४०॥
 यदि वोपेक्षितं तस्य सचिवैः स्वार्थसिद्धये ।
 अहो नु मन्दिमा तेषां भक्तिर्वा नास्ति भर्तारि ॥४१॥
 शरा दृढधनुर्मुक्ता मन्युमद्भिररातिभिः ।
 मर्माणि परिहृत्याऽस्य पतिष्यन्तीति काऽनुमा ॥४२॥
 हतोऽनेन मम भ्राता मम पुत्रः पिता मम ।
 मानुलो भागिनेयश्च रुषा संरब्धचेतसः ॥४३॥
 अरयन्तो विविधान्याऽऽजावायुधान्यपराधिनम् ।
 एकाकिनमरण्यान्वां न हन्युर्वहवः कथम् ॥४४॥

१ पा (छा ?)—ग० । २ अन्तर्योधं शताकीर्णं-घ० ।

३ नेत्र कम्-ग, नेत्रकम् क० ।

नमोऽस्तु तेभ्यो विद्वद्भ्यो येऽभिप्रायं कवेरिमम् ।
 शास्त्रलोकावपास्यैव नयन्ति नयवेदिनः ॥४५॥
 सचेतसो वनेभ्यश्चर्मणा निर्मितस्य च ।
 विशेषं वेद बालोऽपि कष्टं किं नु कथं नु तत् ॥४६॥
 आगमो धर्मशास्त्राणि लोकसीमा च तत्कृता ।
 तद्विरोधि तदाचारव्यतिक्रमणतो यथा ॥४७॥
 भूभृतां पीतसोमानां न्याय्ये वर्त्मनि तिष्ठताम् ।
 अलङ्कारिण्युना वंशं गुरौ सति जिगीषुणा ॥४८॥
 अभायोदैन संस्कारमन्तरेण द्विजन्मना ।
 नरवाहनदत्तेन वेश्यावान् निशि पीडितः ॥४९॥
 न दूषणायाऽयमुदाहृतो विधि-
 र्न चाभिमानेन किमु प्रतीयते ।
 कृतात्मनां तत्त्वदृशां च मादृशो
 जनोऽभिसन्धि क इवाऽवभोत्स्यते ॥ ५० ॥
 इति श्रीभामहलङ्कारे चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ प्रतिज्ञाहेत्वादिहीनं दुष्टं च वर्ण्यते ।
समासेन यथान्यायं तन्मात्रार्थप्रतीतये ॥ १ ॥
प्रायेण दुर्बोधतया शास्त्राद् विभ्यस्यभेधसः ।
तदुपच्छन्दनायैष हेतुन्यायलवोक्त्रयः ॥ २ ॥
स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुज्जते ।
प्रथमालीढमधवः पिवन्ति कटु भेषजम् ॥ ३ ॥
न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला ।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः ॥ ४ ॥
सत्त्वादयः प्रमाणार्था प्रत्यक्षमनुमा च ते ।
असाधारणसामान्यविषयत्वं तयोः किल ॥ ५ ॥
प्रत्यक्षं कल्पनापीढं ततोऽर्थादिति केचन ।
कल्पनां नाम जात्यादियोजनां प्रतिजानैते ॥ ६ ॥
समारोपः किलैतावान् सदर्थालम्बनं च तत् ।
जात्याद्यपोहे वृत्तिः क क विशेषः कुतश्च सः ॥ ७ ॥
तदपोहेषु च तथा सिद्धा सा बद्धिगोचरा ।
अत्रस्तु कं बद्धितयं प्रत्यक्षं तत्त्ववृत्ति हि ॥ ८ ॥

१ 'बलो'-क० । २ तद्वाक्यं-क० । ३ प्रतिजन्यते-घ० । ४ द्वितयं-घ० ।

ग्राह्यग्राहकभेदेन विज्ञानांशौ मतौ यदि ।
 विज्ञानमत्र सादृश्याद्विशेषोऽस्य विकल्पना ॥ ९ ॥
 अर्थादेवेति रूपादेस्तत एवेति नान्यतः ।
 अन्यथा घटविज्ञानमन्येन व्यपदिश्यते ॥ १० ॥
 त्रिरूपाल्लिङ्गतो ज्ञानमनुमानञ्च केचन ।
 तद्विदो नान्तरीयार्थदर्शनं चाऽपरं विदुः ॥ ११ ॥
 विविधास्पदधर्मेण धर्मीकृतविशेषणः ।
 पक्षस्तस्य च निर्देशः प्रतिज्ञेत्यभिधीयते ॥ १२ ॥
 तदर्थहेतुसिद्धान्तसर्वागमविरोधिनी ।
 विरुद्धधर्मा प्रत्यक्षबाधिनी चेति दुष्यति ॥ १३ ॥
 तथैव हि तदर्थस्य विरोधकरणं यथा ।
 यतिर्मम पिता बाल्यात् सुनुर्यस्याऽहमौरसः ॥ १४ ॥
 अस्त्यात्मा प्रकृतिर्वेति ज्ञेया हेत्वपवादिनी ।
 धर्मिणोऽस्याऽप्रसिद्धत्वात्तद्धर्मोऽपि न सेत्स्यति ॥ १५ ॥
 शाश्वतोऽशाश्वतो वेति प्रसिद्धे धर्मिणि ध्वनौ ।
 जायते भेदविषयो त्रिवादो वादिनोर्मिथः ॥ १६ ॥

१ ०स (स्य ?) - ग० । २ न्यायतः - ग० ।

३ अन्यदा - ख, घ० । ४ केन च (केचन ?) - ग० ।

५ प्रसिद्ध - ग० । ६ वादिनी - ख, घ० ।

७ अस्यात्मा - ग० । ८ तदर्थोऽपि - क० ।

९ वादिनो मिथः - घ, वादिनो मिथः - क० ।

स्वसिद्धान्तविरोधित्वाद्विज्ञेया तद्विरोधिनी ।
 कणभक्षो यथा शब्दमाचक्षीताऽविनश्वरम् ॥ १७ ॥
 सर्वशास्त्रविरुद्धत्वात्सर्वागमविरोधिनी ।
 यथा शुचिस्तनुः स्त्रीणी तत्प्रमाणानि सन्ति वा ॥ १८ ॥
 आकुमारमसन्दिग्धधर्माहितविशेषणा ।
 प्रसिद्धधर्मेति मता श्रोत्रग्राह्यो ध्वनिर्यथा ॥ १९ ॥
 प्रत्यक्षबाधिनी तेन प्रमाणेनैव बाध्यते ।
 यथा शीतोऽनलो नास्ति रूपमुष्णः क्षपाकरः ॥ २० ॥
 सन् पक्षे सद्दशे सिद्धो व्यावृत्तस्तद्विपक्षतः ।
 हेतुखिलक्षणो ज्ञेयो हेत्वामासो विपर्ययात् ॥ २१ ॥
 सन् द्वयोरिति यः सिद्धः स्वपक्षपरपक्षयोः ।
 अभिज्ञलक्षणः पक्षः फलभेदादयं द्विधा ॥ २२ ॥
 परपक्षानुपादानं तद्वृत्तेश्चानुदाहृतौ ।
 कथमन्यतरासिद्धहेत्वामासव्यवस्थितिः ॥ २३ ॥
 साध्यधर्मानुगमतः सदृशस्तत्र यश्च सन् ।
 अन्योऽप्यसावेक इव सामान्यादुपचर्यते ॥ २४ ॥
 विपक्षस्तद्विसदृशो व्यावृत्तस्तत्र यो ह्यसन् ।
 इति द्वयैकानुगतिर्व्यावृत्तिर्लक्ष्यसाधुर्ता ॥ २५ ॥

१ यथा शुचिस्तनुस्त्रीणि प्रमाणानि (न ?) सन्ति वा-ग० ।

२ कृप-क० । ३ द्वयो-ग० ।

४ इति द्वयैकानुगतिर्व्यावृत्तिर्लक्ष्यसाधुता-य०

साध्यसाधनधर्माभ्यां सिद्धौ दृष्टान्त उच्यते ।
 तद्विपर्ययतौ वापि तदाभस्तदवृत्तितः ॥ २६ ॥
 साध्येन लिङ्गानुगतिस्तदभावे च नास्तिता ।
 ख्याप्यते येन दृष्टान्तः स किलान्यैर्द्विधोच्यते ॥ २७ ॥
 दूषणन्यूनताद्युक्तिर्न्यूनं हेत्वादिनाऽत्र च ।
 तन्मूलत्वात्कथायाश्च न्यूनं नेष्टं प्रतिज्ञया ॥ २८ ॥
 जातयो दूषणाभासास्ताः साधर्म्यसमाधयः ।
 तासां प्रपञ्चो बहुधा भूयस्त्वादिह नोदितः ॥ २९ ॥
 अपरं वक्ष्यते न्यायलक्षणं काव्यसंश्रयम् ।
 इदं तु शास्त्रगर्भेषु काव्येष्वभिहितं यथा ॥ ३० ॥
 अथ नित्याऽविनाभावि दृष्टं जगति कारणम् ।
 कारणं चेज्ज तन्नित्यं नित्यं चेत् कारणं न तत् ॥ ३१ ॥
 लक्ष्मप्रयोगदोषाणां भेदेनानेकवर्त्मना ।
 सन्धादिसाधनं सिद्धयै शस्त्रेषूदितमन्यथा ॥ ३२ ॥
 तज्ज्ञैः काव्यप्रयोगेषु तत्प्रादुर्भूतमन्यथा ।
 तत्र लोकाश्रयं काव्यमागमास्तत्त्वशंसिर्नः ॥ ३३ ॥
 असिसङ्काशमाकाशं शब्दो दूरानुपात्ययम् ।
 तदेव वाऽपि सिन्धूनामहो स्थेमा महार्चिषः ॥ ३४ ॥

रूपादीनां यथा द्रव्यमाश्रयो नश्वरीति या ।
 इष्टकार्याभ्युत्थमं प्रतिज्ञां प्रतिजानते ॥ ३५ ॥
 धर्मार्थकामकोपानां संश्रयात् सा चतुर्विधा ।
 जरामेष विभर्मीति प्रतिज्ञाय पितुर्यथा ॥
 तथैव पुरुणाभारि सा स्याद्धर्मनिबन्धनी ॥ ३६ ॥
 उपलप्स्ये स्वयं सीतामिति भर्तृनिदेशतः ।
 हनूमता प्रतिज्ञाय सा ज्ञातेत्यर्थसंश्रया ॥ ३७ ॥
 आहरिष्याम्यमुमद्य महासेनात्मजामिति ।
 कृत्वा प्रतिज्ञां वत्सेन हतेति मदनाश्रया ॥ ३८ ॥
 भ्रातुर्भ्रातृव्यमून्मध्य पास्याम्यस्याऽसृगाहवे ।
 प्रतिज्ञाय यथा भीमस्तच्चकाराऽवशो रुषा ॥ ३९ ॥
 कार्ष्णोऽन्यत्र प्रतिज्ञायाः प्रयोगो न कथञ्चन ।
 परित्यागस्य कर्तव्यो नासां चतसृणामपि ॥ ४० ॥
 प्रायोपवेशाय यथा प्रतिज्ञाय सुयोधनः ।
 राज्याय पुनरुत्तस्थाविति धर्मविरोधिनी ॥ ४१ ॥
 आहूतो न निवर्तेर्य द्यूतायेति युधिष्ठिरः ।
 कृत्वा सन्धां शकुनिना दिदेवेत्यर्थबाधिनी ॥ ४२ ॥
 अद्यारम्य निवत्स्यामि मुनिवद् वचनादिति ।
 पितुः प्रियाय यां भीष्मश्चक्रे सा कामबाधिनी ॥ ४३ ॥

अलाजयद्यथा रामः सर्वक्षत्रवधाश्रयाम् ।
 जामदग्न्यं युधौ जित्वा सा ज्ञेया कोपबाधिनी ॥४४॥
 अथाऽभ्युपगमप्राप्तिः सन्धाऽभ्युपगमाद्विना ।
 अनुक्तमपि यत्रार्थादभ्युपैति यथोच्यते ॥ ४५ ॥
 किमिन्द्रियद्विषौ ज्ञेयं को निराकृतयेऽरिभिः ।
 कौ वा गत्वरमर्थिभ्यो न यच्छति धनं लघु ॥४६॥
 किमत्ययं तु यः क्षेपः सौकर्यं दर्शयत्यसौ ।
 हेतुखिलक्षमैव मतः काव्येष्वपि सुमेधसाम् ॥ ४७ ॥
 अन्वयव्यतिरेकौ हि केवलावर्थसिद्धये ।
 यथाऽभितो वनाभोगमेतदस्ति महत्तरः ॥ ४८ ॥
 कूजनात्कुरराणां च कमलानां च सौरभात् ।
 अन्यधर्मोऽपि तत्सिद्धिं सम्बन्धेन करोत्ययम् ॥४९॥
 धूमादभ्रङ्कषात्साग्रेः प्रदेशस्यानुमामिव ।
 अपृथक्कृतसाध्योऽपि हेतुश्चात्र प्रतीयते ॥ ५० ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विनैवार्थगतिर्यथा ।
 दीप्रदीपा निशा जज्ञे व्यपवृत्तदिवाकरा ॥ ५१ ॥
 हेतुप्रदीपदीपत्वमपवृत्तौ रवेरिह ।
 तस्याऽपि सुधियामिष्टा दोषाः प्रागुदितास्त्रयः ॥५२॥
 अज्ञानसंशयज्ञानत्रिपर्ययकृतो यथा ।

काशा हरन्ति हृदयममी कुसुमसौरभार्त ॥ ५३ ॥
 अपामस्यर्णवर्तित्वादेने ज्ञेयाः शरारवः ।
 असौ शुक्लान्तनेत्रत्वाच्चकोर इति गृह्यताम् ॥ ५४ ॥
 तुल्यजानावदृष्टत्वात्माधयत्यचकोरताम् ।
 उक्तस्याऽर्थस्य दृष्टान्तं प्रतिविम्बनिदर्शनम् ॥ ५५ ॥
 ननूपमानमैवास्तु न हेतुनभिधानतः ।
 साध्यसाधनयोश्चिह्नत्वादन्यत्र नेष्यते ॥ ५६ ॥
 मुखं पद्ममिवेत्यत्र किं साध्यं किञ्च साधनम् ॥
 इति प्रयोगस्य यथा कलावपि भवानिह ।
 श्रेयान् वृद्धानुशिष्टत्वात् पूर्वं कार्तियुगे यथा ॥ ५७ ॥
 यत्र दृष्टान्तमात्रेण व्यज्येते साध्यसाधने ।
 तमाहुः शुद्धदृष्टान्तं तन्मात्राविष्कृतेर्यथा ॥ ५८ ॥
 भरतस्त्वं विलीपस्त्वं त्वमेवैलः पुरुरवाः ।
 त्वमेव वीर प्रद्युम्नस्त्वमेव नरवाहनः ॥ ५९ ॥
 कथमेकपदेनैव व्यज्येरन्नस्य ते गुणाः ।
 इति प्रयुज्यते सन्तः कैचिद्विस्तरभीरवः ॥ ६० ॥
 पदमेकं परं साधु नार्थीचीनं निबन्धनम् ।
 वैपरीत्याद्विपर्यासं कीर्तयिषि करोति तत् ॥ ६१ ॥
 अहयमसुभि(नि?)मैदं रसवत्त्वेऽप्यपेशलम् ।

काव्यं कपित्थमाग्नं वत(मंच?) केषास्त्रित्सदृशं यथा ॥ ६२ ॥

प्रजाजनश्रेष्ठवारिष्ठभूभृ-

च्छिरोचिताङ्घ्रिः पृथुकीर्तिधिष्ण्यं ।

अहिमपद्मस्य जलारिधाम्न-

स्तवैव नान्यस्य सुतस्य वृत्तम् ॥ ६३ ॥

अंशुमद्भिश्च मणिभिः फलनिम्नैश्च शास्त्रिभिः ।

फुल्लैश्च कुसुमैरन्यैर्वाचोऽलङ्कुरुते यथा ॥ ६४ ॥

शुभमरकतपद्मारागचित्रे

सफलसपल्लवभूरिचारुवृत्ते ।

बहुकुसमाविभूषिते स तस्थौ

सुरमुनिसिद्धयुते सुमैरुष्टे ॥ ६५ ॥

तदेभिरङ्गैर्भूष्यन्ते भूषणोपवनस्रजः ।

वाचां वक्रार्थशब्दोक्तिरलङ्काराय कल्पते ॥ ६६ ॥

विरुद्धपदमस्वर्थं बहुपूरणमाकुलम् ।

कुर्वन्ति काव्यमपरे व्यायताभीप्सया यथा ॥ ६७ ॥

एलातक्कोलनागस्फुटवकुललताचन्दनस्यन्दनाढ्य-

सृक्काकर्पूरचक्रागुरुमनःशिलाध्यामकाव्यातनीरः ।

शङ्खव्राताकुलान्तस्तिमिमकरकुलाकीर्णवीचीप्रतानो

दध्ने यस्याऽम्बुराशिः शशिकुमदसुधाक्षीरशुद्धांसुकीर्तिम् ६८ ॥

इति निगदितास्तास्ता वाचामलङ्कृतयो मया
 बहुविधकृतीर्दृष्ट्वाऽन्येषां स्वयं परितर्क्य च ।
 प्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणमिहापरे
 गुरुतरधियामस्वाराधं मनोऽकृतबुद्धिभिः ॥ ६९ ॥

इति श्रीभामहालङ्कारे पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

सूत्राभ्यस्तं पदावर्त्तं पारायणरसातलम् ।
धातूणादिमण्य्राहं ध्यानग्रहवृहत्पुत्रम् ॥ १ ॥
धीरैरात्योक्तप्रान्तममेधोभिरसूयितम् ।
सदोपभुक्तं सर्वाभिरन्यविद्याकरेणुभिः ॥ २ ॥
नापारयित्वा दुर्गाधमभुं व्याकरणार्णवम् ।
शब्दरत्नं स्वयङ्गम(स्य?) मलङ्कृतुमयं जनः ॥ ३ ॥
तस्य चाऽधिगमे यत्नः कार्यः काव्यं विधित्सता ।
परप्रत्ययतो यत्तु क्रियते तेन का रतिः ॥ ४ ॥
नाऽन्यप्रत्ययशब्दा वाग— —मुदे सताम् ।
परेण धृतमुक्तेव सरसा कुसुमावली ॥ ५ ॥
मुख्यस्तावदयं न्यायो यत स्वशक्त्या प्रवर्तते ।
अन्यै सारस्वता नाम सन्त्यन्योक्तानुवादिनः ॥ ६ ॥
प्रतीतिर्येषु यैतस्तं शब्दं ब्रुवतेऽपरै ।
धूमभासोरपि प्राप्ता शब्दताऽन्यानुमां प्रति ॥ ७ ॥
नन्वकारादिवर्णानां समुदायोऽभिधेयवान् ।
अर्थप्रतीतये गीतः शब्द इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

प्रत्येकमसमर्थानां समुदायोऽर्थवान् कथम् ।
 वर्णानां क्रमवृत्तित्वान् न्याय्या नापि च संहतिः ॥९॥
 न चापि समुदायिभ्यः समुदायोऽतिरिच्यते ।
 दास्यमिच्छिभुवोऽतीत्य किमन्यत् सद्वा कल्प्यते ॥१०॥
 तस्मात् कूटस्थ इत्येषा शाब्दी वः कल्पना वृथा ।
 प्रत्यक्षमनुमानं वा यत्र तत्परमार्थतः ॥ ११ ॥
 शपथैरपि चादेयं वचो न स्फोटवादिनाम् ।
 नभःकुसुममस्तीति श्रद्धयात् कः सचेतनः ॥ १२ ॥
 इयन्त ईदृशा वर्णा ईदृगर्थाभिधायिनः ।
 व्यवहाराय लोकस्य प्रागित्थं समयः कृतः ॥ १३ ॥
 स कूटस्थोऽनपायी च नादादन्यश्च कथ्यते ।
 मन्दाः साङ्केतिकानर्थान् मन्यन्ते पारमार्थिकान् ॥१४॥
 विनश्वरोऽस्तु नित्यो वा सम्बन्धोऽर्थेन वा सता ।
 नमोऽस्तु तेभ्यो विद्वद्भ्यः प्रमाणं येऽस्य निश्चितौ ॥१५॥
 अन्यापोहेनै शब्दोऽर्थमाहेत्यन्ये प्रचक्षते ।
 अन्यापोहश्च नामाऽन्यपदार्थाऽपकृतिः किल ॥१६॥
 यदि गौरित्ययं शब्दः कृतार्थोऽन्यनिराकृतौ ।
 जनको गवि गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिः ॥ १७ ॥

१ किमन्यं सत्यकल्प्यते-व । अन्यायोहे तु-क ।

३ अन्यापोहश्च नामान्य वा (प?) दार्था वा (पा?) इति-किल-न ।

अर्थज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयम् ।
 अपत्रादविधिज्ञाने फले चैकस्य वः कथम् ॥ १८ ॥
 पुरा गौरिति विज्ञानं गोशब्दश्रवणादमवेत ।
 येनाऽगोप्रतिषेधाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिः ॥ १९ ॥
 वर्णभेदादिदं भिन्नं वर्णाः स्वांशविकल्पतः ।
 के शब्दाः किञ्च तद्वाच्यमित्यहो वर्त्म दुस्तरम् ॥ २० ॥
 द्रव्यक्रियाजातिगुणभेदात् ते च चतुर्विधाः ।
 यदृच्छाशब्दमध्यग्ये डित्यादि प्रतिजानते ॥ २१ ॥
 नानाभाषाविषयिणामपर्यन्तार्थवर्तिनाम् ।
 इयत्ता केन वाऽमीषां विशेषादवधार्यते ॥ २२ ॥
 वक्रवाचां कवीनां ये प्रयोगं प्रति साधवः ।
 प्रयोक्तुं ये न युक्ताश्च तद्विवेकोऽयमुच्यते ॥ २३ ॥
 नाऽप्रयुक्तं प्रयुक्तीति चेतःसंमोहकारिणम् ।
 तुल्यार्थत्वेऽपि हि ब्रूयात् को हन्ति गतिवाचिनम् ॥ २४ ॥
 श्रोत्रादि न तु दुर्बोधं न दुष्टादिमपेशलम् ।
 ग्राम्यं न पिण्डीशूरादि न डित्यादिमपार्थक्यम् ॥ २५ ॥
 नाऽप्रतीतान्यथार्थत्वं धात्वनेकार्थतावशात् ।
 न लेशज्ञापकाकृष्टसंहति ध्याति वा यथा ॥ २६ ॥
 न शिष्टैरुक्तमित्येव न तन्त्रान्तरसाधितम् ।
 छन्दोवदिति चोत्सर्गान्न चापि च्छान्दसं वदेत् ॥ २७ ॥

क्रमागतं श्रुतिसुखं शब्दमर्थमुदीरयेत् ।
 अतिशेने ह्यलङ्कारमन्यं व्यञ्जनचारुता ॥ २८ ॥
 सिद्धो यश्चोपसंख्यानादिष्टया यश्चोपपादितः ।
 तस्माद्विद्येत प्रायेण न तु योगविभागजम् ॥ २९ ॥
 इयं चन्द्रमुखी कन्या प्रकृत्यैव मनोहरा ।
 अस्यां सुवर्णालङ्कारः पुष्पाति नितरां श्रियम् ॥ ३० ॥
 वृद्धिपक्षं प्रयुञ्जीत सङ्क्रमेऽपि मृजैर्यथा ।
 मार्जन्यधररागं ते पतन्तो वाष्पविन्दवः ॥ ३१ ॥
 सरूपशेषं तु पुमान् स्त्रिया यत्र च शिष्यते ।
 यथाह वरुणाविन्द्रौ भवौ शर्वौ मृडाविति ॥ ३२ ॥
 यथा पटयतीत्यादि णिच् प्रातिपदिकात्ततः ।
 णाविष्टवदितीष्टया च तथा क्रशयतीत्यपि ॥ ३३ ॥
 प्रयुञ्जीताऽव्ययीभावमदन्तं नाप्यपञ्चमि ।
 तृतीयासप्तमीपक्षे नालुग्विषयमानयेत् ॥ ३४ ॥
 तिष्ठद्गुप्रभृतौ वाच्यौ नक्तंदिक्सगोचरौ ।
 यथा विद्वानधीतेऽसौ तिष्ठद्गु च बहद्गु च ॥ ३५ ॥
 शिष्टप्रयोगमात्रेण न्यासकारमतेन वा ।
 तृचा समस्तषष्ठीकं न कश्चञ्चिदुदाहरेत् ॥ ३६ ॥

सुत्रज्ञापकमात्रेण वृत्रहन्ता यथोदितः ।
 अकेन च न कुर्वीत वृत्तिं तदगमको यथा ॥ ३७ ॥
 पञ्चराजीति च यथा प्रयुज्जीति द्विगुः स्त्रियम् ।
 नपुंसकं तत्पुरुषं पुरुहूतसभं यथा ॥ ३८ ॥
 सर्वेभ्यश्च भृशादिभ्यो वदेल्लुप्तहलं यथा ।
 प्रियोन्मनायते सा ते किं शठाऽभिमनायसे ॥ ३९ ॥
 तृतीयैकवचः षष्ठ्यामामन्तं च वदेत् क्विपि ।
 यथोदितं बलभिदा सुरुचां विद्युतामिव ॥ ४० ॥
 असन्तमपि यद्वाक्यं तत्तथैव प्रयोजयेत् ।
 यथोच्यतेऽम्भसां भासा यशसामम्भसामिति ॥ ४१ ॥
 पुंसि स्त्रियां च कस्वन्तमिच्छन्त्यच्छान्दसं किल ।
 उपेयुषामपि दिवं यथा न व्येति चारुता ॥ ४२ ॥
 इमकुम्भनिभौ बाला दधुषी कन्तुके स्तनौ ।
 रतिस्वेदपरिश्रान्ता जहार हृदयं नृणाम् ॥ ४३ ॥
 शबलादिभ्यो नितरां भाति णिञ् विहितो यथा ।
 बलाकाः पश्य सुश्रोणि घनाञ्जलवलयन्त्यम् ॥ ४४ ॥
 शिशिरासारकणिकां सदृशस्ते तु कङ्गवत् ।
 संवीजयति सुश्रोणि रतिस्वेदालसैक्षणम् ॥ ४५ ॥

१ तृतीयैव चतुः षष्ठ्या—क ।

२ पुंस्त्रियां च—ग ।

३ इमकुम्भनिभे—ग ।

४ कन्तुकौ—घ ।

एवं णिचः प्रयोगस्तु सर्वत्रालङ्कृतिः परा ।
 लिङ्गत्रयोपपन्नं च ताच्छील्यविषयं णिनिम् ॥ ४६ ॥
 तस्या हारी स्तनाभोगो वदनं हारि सुन्दरम् ।
 हारिणी तनुरत्यन्तं कियन्न हरते मनः ॥ ४७ ॥
 ताच्छील्यपादिषु चेध्यन्ते सर्व एव तृनादयः ।
 विशेषणैर्वै तत्तथा युत्कुरज्वरजिष्णुचः ॥ ४८ ॥
 क्तिन्नन्तं च प्रयुज्जीत सङ्गतिः संहतिर्यथा ।
 शक्ररौ जागुरिष्टौ च जागर्या जागरा यथा ॥ ४९ ॥
 उपासनेति च युचं नित्यमासेः प्रयोजयेत् ।
 ल्युट् च कर्तृविषयं देवनो रमणो यथा ॥ ५० ॥
 अण्णान्तादपि ङीबिष्टो लक्ष्मीः पौरन्दरी यथा ।
 अण् महारज्जनाल्लाक्षारोचनाभ्यां तथा च ठक् ॥ ५१ ॥
 इमत्तुविष्टं च कुमुदाद्यथेयं भूः कुमुद्वती ।
 ठक् चापि तेन जयतीत्याक्षिकः शास्त्रिको यथा ॥ ५२ ॥
 हितप्रकरणे णं च सर्वशब्दात् प्रयुज्यते ।
 तत्तच्छमिष्ट्यां च यथा सार्वः सर्वीय इत्यपि ॥ ५३ ॥
 वदेदिमनिजन्तं च पटिमा लघिमा यथा ।
 विशेषेण्यसुलिष्टो ज्यायानाप कनीयसीम् ॥ ५४ ॥

१ सर्व एवाऽत्र नादयः—ग ।

२ विशेषेण च—ग ।

३ तत्तच्छमिष्ट्या—क ।

द्वयसज्जदधनचाविष्टौ प्रमाणविषयौ यथा ।
 जानुदम्नी सारिन् नारीनितम्बद्वयसं सरः ॥ ५५ ॥
 मतुष्प्रकरणौ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणादयः ।
 इनच्च फलवर्हीभ्यां फलिनो बर्हिणो यथा ॥ ५६ ॥
 इनिः प्रयुक्तः प्रायेण तथा ठंश्च मनीषिभिः ।
 तत्रापि मेखलामालामायानां सुतसं मता ॥ ५७ ॥
 अभ्यस्ताज्झेरदादेशे दधतीत्यादयोऽपि च ।
 रोदितिस्वपितीत्यादि सहेटा सार्वधातुधकम् ॥ ५८ ॥
 अभ्यस्तेषु प्रयोक्तव्यमदन्तं च विदेः शतुः ।
 असौ दधदलङ्कारं स्रजं विभ्रच्च शोभते ॥ ५९ ॥
 .....रं योगिनं वदेत् ।
 यथैतच्छ्याममाभाति वनं वनजलोचने ॥ ६० ॥
 नैकत्रौकारभूयस्त्वं गतो यातो हतो यथा ।
 सावर्ण्यवत्सयोर्भस्य ब्रूयान्नान्यत्र पठ्यते ॥ ६१ ॥
 सालातुरीयमतमेतदनुक्रमेण
 को वक्ष्यतीति विस्तोऽहमतो विचारात् ।
 शब्दार्णवस्य यदि कश्चिदुपैति पारं
 भीमाम्भसश्च जलधेरिति विस्मयौऽमौ ॥ ६२ ॥

विद्वानां सततमपाश्रयोऽपरासां
 तसूक्तानां च विरुणद्धि कांश्चिदर्थान् ।
 श्रद्धेयं जगति मतं हि पाणिनीयं
 माध्यस्थपाद् भवति न कस्यचित्प्रमाणम् ॥ ६३ ॥

अवलोक्य मत्तानि सत्कवीना-
 मवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।

सुजनावगमाय मामहेन
 ग्रथितं रक्त्रिल्लोमिसूनुनेदम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीभामहालङ्कारे षष्ठः परिच्छेदः ।
 षष्ठ्या शरीरं निर्णीतं शतषष्ठ्या त्वलङ्कृतिः ।
 पञ्चाशता दोषदृष्टिः सप्तत्या न्यायनिर्णयः ॥
 षष्ठ्या शब्दस्य शुद्धिः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम् ।
 उक्तं षड्भिः परिच्छेदैर्भामहेन क्रमेण वः ॥

इति ।

१ तासूक्तानां न-ग ।

२ वकिल-क, रक्त्रिल-घ ।

३ स्यादित्येव-ग ।

परिशिष्ट १

येषामाचार्याणां ग्रन्थेषु भामहीयकाव्यालङ्कारस्थश्लोकाः
केनापि रूपणोपलभ्यन्ते, तेषां समुद्धृतश्लोकरूपादिप्रदर्शन-
पूर्वकप्रकारादिवर्णक्रमेण नामसमुद्देशोऽत्र क्रियते ।

अप्ययदीक्षितः स्वचित्रमीमांसायां—

१४ पृष्ठे—यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातां वदन्ति तमनन्तरम् ॥ ३. ४७.

४२ पृष्ठे—अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तत्रैवागमनात् पुनः ॥ ३. ५.

आभिनवगुप्तौ ध्वन्यालोकलोचने—

१० पृष्ठे—शब्दश्लन्दोविधानर्थः, १. ९.

१२ पृष्ठे—धर्मार्थिकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलामु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिर्षेधम् ॥ १. २.

× × × ×

उपेयुषामपि दिवं सन्निवन्धविधाविनाम्

आस्त एव निरातङ्गं कान्तं काव्यपर्यं वयुः ॥ १. ६.

३६ पृष्ठे—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिहितया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ २. ६८.

अहं त्वा यदि नेक्ष्य क्षणमप्युत्सुकः ततः ।

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाभियेयं ते ॥ २. ६९.

३८ पृष्ठे—आदिमध्यान्तविपर्यं त्रिधा दर्शयति ॥ २. ७७.

× × × ×

अपन्हुतिरभीष्टस्य किञ्चिदर्थगतोपमा ।

× × × ×

नेयं विरौति भृङ्गाळी मदेन मुखरा मुहुः ।

अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥

एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्थितिः ।

विशेषमथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता ॥

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥ ३. ३१-३४

४० पृष्ठे-मदो जनपति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् ।

स मियासङ्गमोत्कण्ठां साऽसहयां मनसः शुचम् ॥ २. २७.

गृहेष्वध्वमु वा नाभं मुञ्च्यहे यदधीतिनौ ।

विमा न मुञ्जते . . . . . ॥ ३. ९.

४१ पृष्ठे-तुल्योदयावसानत्वाद् गतेऽस्तं प्रति मास्वति ।

वासाय चामरः क्लान्तो विशतीव तमोगुहाम् ॥ ३. ४८.

४२ पृष्ठे-अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः

अपस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा परिकीर्तिता । ३. २९.

१०७ पृष्ठे-उपमानेन तत्त्वं च मेदं च वदतः पुनः ।

ससन्देहं वचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्धया ॥ ३. ४३.

१८९ पृष्ठे-स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपमुञ्जते

प्रथमाळीढमभवः पिवन्ति कटु भेषजम् । ५. ३.

२०८ पृष्ठे-वक्राभिषेधशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः । १. ३६.

२०९ पृष्ठे-अयं मन्दश्रुतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति

उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् । ३. ३४.

आनन्दवर्धनो ध्वन्यालोके—

२०८ पृष्ठे-सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्यो विभाष्यते ।

यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ २. ८५.

उद्घटः काव्यालङ्कारसङ्ग्रहे—

५८ पृष्ठे—अपन्हुतिरमीष्टा च किञ्चिदन्तर्गमोपमा ।

भूतार्थपहनेनास्या निबन्धः क्रियते बुधैः ॥ ३. २१.

केशवमिश्रोऽलङ्कारशेखरे—

१८ पृष्ठे—कचिदग्रे प्रसरता कचिदापद्य निम्नता ।

युनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां वलम् ॥ २. ५४.

४९ पृष्ठे—रसवद्वर्णितस्पष्टमृद्गारादिरसादयम् ।

जयमङ्गलो भट्टिकाव्यटीकायां दशमसर्गस्य—

श्लोके १मे—स्वरूपवर्णविन्यासमनुप्रासे प्रचक्षते । २. ५.

तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।

वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निरूप्यते ॥ २. १७.

„ २३ तमे—मदो जनयति प्रीतिमानन्दं मानभङ्गुरम् ।

यत्प्रियासङ्गमोत्कण्ठामसङ्गां मनसः शुचम् ॥ २. २७.

„ २६ तमे—उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूप्यते ।

गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ २. २१.

„ ३० तमे—विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।

उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोपमा ॥ २. ३०.

„ ३६ तमे—उपन्यसनमर्थस्य प्रक्रान्तादपरस्य यत् ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा ॥ २. ७१.

„ ३८ तमे—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषमभिधत्तया ।

आक्षेप इति तं सन्तः असन्ति द्विविधो यथा ॥ २. ६८.

„ ४० तमे—उपमानवतीऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।

व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषोत्पादनाद्यथा ॥ २. ७२.

„ ४१ तमे—क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् ।

- श्रेया विभावनैवासौ सान्वयं कथ्यते यथा ॥ २. ७७.
 श्लोके ४२ तमे-यत्रोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
 सा सप्तसोक्तिरुक्ता संक्षिप्तार्थतया यथा ॥ २. ७९.
 ॥ ४३ तमे-निमित्ततो यत्र यत्रो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
 मन्यन्तेऽनिशयोक्तिं तामलङ्कारतया यथा ॥ २. ८१.
 ॥ ४४ तमे-भूयसासुपदिष्टानां क्रियाणामय कर्मणाम् ।
 क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥ २. ८९.
 ॥ ४५ तमे-अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिच्चोपमया सह ।
 अतद्वृणक्रियारोपादुत्पत्तिशयान्विता ॥ २. ९१.
 ॥ ४६ तमे-स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते ।
 अर्थस्य तादवस्थे च स्वभावोऽभिहितो यथा ॥ २. ९३.
 गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।
 इत्येवमदिकं काव्यं वार्ताभेदां प्रचक्षते ॥ २. ८७.
 ॥ ४८ तमे-रसवद्दर्शितं स्पष्टं शृंगारादिरसं यथा । ३. ६.
 ॥ ५० तमे-पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारणाभिधीयते । ३. ८.
 ॥ ५३ तमे-एतदेवापरेऽन्येन वाक्यार्थेनान्यथा विदुः ।
 नानारत्नवियुक्तं यच्च किलोदारमुच्यते ॥ ३. १२.
 ॥ ५५ तमे-उपमानेन यच्चवमुपमेयस्य साध्यते ।
 क्रियागुणाभ्यां नात्रा च श्लिष्टं तदभिधीयते ॥ ३. १४.
 लक्षणं रूपकेऽपीदं विद्यते काममत्र तु ।
 दृष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः ॥ ३. १५.
 श्लेषादेवार्थवचसो यस्य च क्रियते भिदा ।
 तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात् त्रिविधं यथा ॥ ३. १७.
 ॥ ५८ तमे-अपन्हुतिरितीष्टात्र किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
 सूतार्थापह्नुवादेशा क्रियतेऽस्या भिदा यथा ॥ ३. २१.

- श्लोके ५९ तमे-एकदेशस्य त्रिणमे वा गुणान्तरसंस्तुतिः ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ ३. २३.
- " ६० तमे-दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता ।
किञ्चित्विधित्तया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥ ३. ३१.
- " ६१ तमे-उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् ।
यो वदन्युपमाभेदमुपमारूपकं यथा । ३. ३५.
- " ६२ तमे-न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।
तुल्यकार्यक्रियायोगादिन्युक्ता तुल्ययोगिता । ३. २७.
- " ६३ तमे-क्रियैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात्
इष्टा निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना । ३. ३३.
- " ६४ तमे-गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा
क्रियाविशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्गवा । ३. ३५.
- " ६५ तमे-उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत्
उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यथोदिताम् । ३. ३७.
- " ६६ तमे-तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते
वाक्येनैकेन कथ्येते सहाक्तिः सा मता यथा । ३. ३९.
- " ६७ तमे-विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः
अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा । ३. ४१.
- " ६८ तमे-उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः
संसन्देहवचः स्तुत्यै संसन्देहं विदुर्गवा । ३. ४३.
- " ६९ तमे-यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता
सादृश्यस्याविवक्षातस्तमित्याहुरनन्तर्यम् । ३. ४५.
- " ७० तमे-श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चित्त्वैतन्मन्त्रितः
रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावचो यथा । ३. ४७.
- " ७१ तमे-परा विभूषा संसृष्टिर्वहलङ्कारयोगतः

रचिता रत्नमालेन सा चैवं कथ्यते यथा । ३. ४९.
 ५लोके ७२ तमे-आशीरपि केषाञ्चिदलङ्कारतया मता
 सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तद्वया ३.५५.

द्वादशसर्गस्य

” १ मे-भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम्
 प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ।
 चित्रोदात्ताद्भुतार्थित्वं कथायास्वभिनीतता
 शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते । ३.५३-५४.
 दण्डी काव्यादर्शस्य—
 द्वितीयपरिच्छेदस्थे—

” २६६ तमे-अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते
 कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तत्रैवागमनात् पुनः ३. ५
 तृतीय परिच्छेदस्थे

” १२० तमे-हिमापहापित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति । १. ४१

” १२५ तमे-अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम्
 शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् । ४. १.

” १२६ तमे-देशकालकालोकन्यायागमविरोधि च । ४. २.

” १२८ तमे-समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमितीष्यते । ४. ८.

जमिसाधू रुद्रटकुलकाव्यालङ्कारटीकायां—

१३ पृष्ठे-माकृते संस्कृतं चैतदपभ्रंश इति त्रिधा । १. १६.

१४५,,—म मारुताकम्पितपीतवासा

विभ्रत् सलीलं शशिभासि शंखम् ।

यदुग्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः

सेन्द्राशुषो मेघ इवावभासे ॥ २. ४१.

स पीतवासाः मयूहीतश्चाङ्गो
मनोन्य (?) भीमं वपुराथ कृष्णः ।
शतद्वन्द्वयुषवान् निशायां
संसृज्यमानः शक्तिनेत्र मेघः ॥ २. ५८.
निपेतुगस्यादिव तस्य दीप्ताः
शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिषास्त
दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ २. ५७.

१४६ पृष्ठे—अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्पुरिष प्रजाः ॥ २. ५५
वनेऽथ तस्मिन् वनिताविहारिणः
प्रभिन्नदानार्द्रकटा मनङ्गजाः ।
विचित्रवर्हाभिरणाश्च वर्हिणो
वसुर्दिवीवामलविग्रहा ग्रहाः ॥ २. ६३.

प्रतिहारैन्दुराज उद्भटकृतकाव्यालङ्कारलयुष्टौ—
४७ पृष्ठे—सप्तहोक्तमुपमाहेतुनिर्देशात् त्रिविधं यथा । ३. १७.
६२ पृष्ठे—अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति विधासति
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन् नरान् । ३. ३६.
७४ पृष्ठे—चित्रोदात्तादमुनार्थत्वं कथाया स्वमिनीतया ।
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते । ३. ५४.
७८ पृष्ठे—वृत्तदेवादिविरितशंसि चोत्पाद्यवस्तु च
कलाशास्त्राश्रयं चेति चतुर्धा भिद्यते पुनः । १. १७.
प्रेमचन्द्रतर्कवागीशः काव्यादर्शटीकायां—
प्रथमपरिच्छेदस्य—

१ श्लोके—मुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्

तदेतदाहुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी । १. १४.

छिन्नायपरिच्छेदस्य

२२० श्लोके—सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयाथार्यो विभाव्यते

यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना २. ८५.

२३५. " -हेतुश्च मूढमलेशो च नालङ्कारतया यता

समुदायाभिधेयस्य वक्रोक्त्यनेभिधानतः । ३. ८६.

तृतीयपरिच्छेदस्य

१२७ " - प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नेष्यते । ४. २.

भोजराजः सरस्वतीकण्ठाभरणे—

२६ पृष्ठे—असिततिवुगद्विच्छिन् स्वःक्षिणं पतिरद्विहू

अमिद्धिः शुभ्रहृद्वैर्द्विषो जेघोमिपीठ वः । १. ४६.

४९० पृष्ठे—किञ्चुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः

दग्धादग्धाभरणानां पश्यतीव विभाव्यते । १. ९२.

मम्मटः काव्यप्रकाशस्य

षष्ठोल्लासे

—रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्वहुधोदितः

न कान्तमपि निर्मृषं विभाति वनिताननम् ।

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे

सुपां तिक्तां च व्युत्पत्तिं वाचां बाञ्छन्तमलङ्कतिम् ।

तदेतदाहुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी

शब्दाभिधेयालङ्कारमेदादिष्टं द्वयं तु नः । १. १३-१५.

दशमोल्लासे—सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाथार्यो विभाव्यते

यत्रोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना २. ८५

अयं पद्मासनापीनञ्चक्रवाको विराजते

युगादौ भगवान् वेषाः विनिर्मित्सुरिव प्रजाः २. ५५.

स पीतवासाः मृहीतशार्ङ्गो
मनोज्ञभीमं वपुराप कुष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान् निशार्पा
संसृज्यमानः शस्त्रिनेव मेघः ॥ २. ५८.
निपेतुगस्यादिव तस्य दीप्ताः
शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधाराः
दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ २. ४७.

मल्लिनाथो भट्टिकाव्यटीकायां—

एकादशसर्गस्य

१ मे श्लोके—श्राव्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते
आविद्वदङ्गनावालप्रतीतार्थं प्रसादवत् ॥ २. ३.

द्वादशसर्गस्य

१ मे श्लोके—भाविकत्वमिति प्राहुः प्रवन्धविषयं गुणम्
प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ।
उदाचार्यादुत्पुनयित्वे कथायास्त्वभिनीतता
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते २. ५३-५४.

रुच्यकोऽलङ्कारसर्वस्वे

१८३ पृष्ठे—शब्दानुकूलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते २. ५४.
बल्लभः सुभाषितावल्यां—

१५४६ —किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः

दग्बादग्बमरणधान्यां पश्यतीव विभावसुः । २. ९२.

१६४४—नेयं विरौति मृङ्गाली यदेन मधुरस्वरा

अयमाकुल्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः । ३. २२.

वामनः स्वकाव्यालङ्कारमूत्रवृत्तौ—

पृष्ठे—सूर्यायुसमीलितच्छोचनेषु

दीनेषु पद्मानिलनिर्मलेषु ।

साध्व्यः स्वमेहोदिव भर्तृहीनाः

केका विनेशुः शिषिनां मुखेषु ॥ २. ४३.

विश्वेश्वरपण्डितोऽलङ्कारकौस्तुभे—

२३ पृष्ठे—यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता

असादृश्यविवक्षातो वदन्ति तमनन्वयम् । ३. ४५.

हेमचन्द्रः काव्यानुशासने—

१७ पृष्ठे—गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः

इत्येवमादि किं काव्यं वार्तामिनां प्रचक्षते ॥ १. ८७.

२८ " —नेयं विरौति मृदाली मदेन मुखरा मुहुः

अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः । ३. २२.

२६८ " —अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनापियेण ते २. ६९.

२७० " —स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् । ३. २४.

काव्यानुशासनटीकायां—

७ पृष्ठे—न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला

जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो गुरुः कवेः ।

२६७ पृष्ठे—सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते

यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना २८५.

२७९ " —व्यालवन्तो दुरारोहा रत्नवन्तः फलान्विताः

विषमाः भूमृतस्तेभ्यो भयमाशु प्रमादिनाम् ४. १९. ॥

परिशिष्ट २

भामहीयकाव्यालङ्कारस्थश्लोकानां वर्णानुक्रमणी ।

अ			
प्रकवित्वमधर्माय०	१. १२.	अपामभ्यर्णवर्तित्वात्०	५. ५४.
अखण्डमण्डलः कवेन्दुः०	२. ४४.	अपार्थमित्यपेतार्थ०	४. ३.
अज्ञानसंशयज्ञान-०	५. ५३.	अपार्थं व्यर्थमेकार्थ०	४. १.
अण्णन्तादपि ज्येष्ठिः०	६. ५१.	अपीतमत्ताः शिखिनः०	२. ७८
अतोऽभिवाञ्छता कीर्ति०	१. ८.	अपुष्टार्थमचक्रोक्ति०	१. ३४.
अत्याजयत् यथा रामः०	५. ४४.	अभार्योद्देन संस्कार०	४. ४२
यत्रापि बहु वक्तव्य०	४. ७.	अभ्यस्तात् भेदादेशः०	६. ५८.
यत्रार्थपुनरुक्तं यत्०	४. १५.	अभ्यस्तेषु प्रयोक्तव्य०	५. ५९.
अथ नित्याविनाभावि०	५. ३१.	अमी नृपा दत्तसमप्रशासनाः०	२. १२.
अथ प्रतिष्ठाहेत्वादि-०	५. १.	अमूनि कुर्वन्तेऽन्वधान्०	२. २६.
अथ लिङ्गवचोमेदौ०	२. ५२.	अंशुमद्भिश्च मणिभिः०	५. ६४.
अथाभ्युपगमप्राप्तिः०	५. ४५.	अयुक्तिमद्यथा दूताः०	१. ४२.
अद्य या मम गोविन्द०	३. ५.	अयं पद्मासनासीनः०	२. ५५.
अद्यारभ्य निवृत्त्यामि०	५. ४३.	अयं मन्दद्युतिर्भास्वान०	३. ३४.
अद्यनस्येव दातृत्वम्०	१. ३.	अर्थदुष्टं पुनर्हेय०	१. ५०
अधिकारादपेतस्य०	३. २९.	अर्थज्ञानफलाः शब्दा०	६. १८
अनयाऽन्यदपि ज्ञेयं०	१. ५७.	अयदिषेति रूपादेः०	५. १०
अनन्तरैकान्तरयोः	२. १६.	अलङ्कारपदप्राभ्य-०	१. ३५.
अनलङ्कृतकान्तं ते०	३. ५१.	अवलोक्य मतानि सत्कवीनां०	६. ६४.
अनिवर्द्धं पुनर्गाथा०	१. ३०.	अवाचो व्यकवाचश्च०	१. ४३.
अनुप्रासः सयमकः	२. ४.	अविगाहोऽसि नारोणां०	२. ५३.
अन्तर्योधशताकीर्ण०	४. ४०.	असन्तमपि यद्वाक्यं०	६. ४१.
अन्यापोहेन शब्दार्थम्०	६. १६.	अस्यन्तो विविधान्याजौ०	४. ४४.
अन्वेषामपि कर्तव्या०	३. ५२.	अस्त्यात्मा प्रकृतिर्वैति०	५. १५.
अन्यैः स्वचरितं तस्यां०	१. २९.	असितनिर्तुगद्रिच्छित्०	१. ४६.
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां०	५. ५१.	असिसङ्काशमाकाशम्०	५. ३४.
अन्वयव्यतिरेको हि०	५. ४८.	अस्मिन् अहीहि सुहृदि	
अपरं वक्ष्यते न्याय-०	५. ३०	प्रणयाम्यस्याम्०	३. ५६.
अपहृतिरभीष्टा च०	३. २१	अहयमसुनिर्निर्भेदम्०	५. ६२.
अपहृतिं विशेष्योक्तिः०	३. २	अहं त्वा यदि नैक्षेय०	२. ६९.

आ		उपासितगुरुत्वात्तम्०	४. ११.
आकुमारमन्विग्ध-०	५. १०.	उपेयुषामपि दिवम्०	१. ६.
आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः०	२. ६६.	ऊ	
आगमो धर्मशास्त्राणि०	४. ४७.	ऊर्जस्वि कर्णेन यथा०	३. ७.
आदिमध्यान्तयमकं०	२. ९.	ऋ	
आदिमध्यान्तविषयं०	२. २५.	ऋषमात् पञ्चमात् तस्मात्०	४. ३३.
आधिक्यमुपमानानां०	२. ६१.	ए	
आपाण्डुराण्डमेतत्त०	१. ५६.	एकदेशस्य विगमे०	३. ६३.
आशीरपि च केषांचित्०	३. ५५.	एकेनैवोपमानेन०	२. ६२.
आहुरिष्याम्यमृमद्य०	५. ३८.	एतद्वाह्यं सुरभि कुसुमम्०	१. ५९.
आहूतो न निवर्तये०	२. ५. ४२.	एतदेवापरेऽन्येन०	३. १२.
इ		एलातक्कोलनाग-०	५. ६८.
इति निगदितास्तास्ताः०	५. ६९.	एवं भिचः प्रयोगस्तु०	६. ४६.
इति सा धारितं मोहात्०	४. ३४.	क	
इत्युक्त उपमाभेदः०	२. ६५.	कथमेकपदेनैव०	५. ६०.
इतिः प्रयुक्तः प्रायेण०	६. ५७.	कथं पातोऽस्वधाराणां	२. ४८.
इमकुम्भानिमौ बाला०	६. ४३.	कलासंकलना प्रज्ञा०	४. ३२.
इयन्त ईदृशा वर्णाः०	६. १३.	कवेरमिप्रायकृतैः०	१. २७.
इयं चन्द्रमुखी कन्या०	६. ३०.	कान्ते इन्दुशिरोरत्न०	३. २७.
उ		कार्योऽन्यत्र प्रतिज्ञायाः०	५. ४०.
उच्यते कामस्तीर्द०	२. ५७.	काव्यानि यदीमानि०	२. २०.
उत्प्रेक्षावयव चान्ये०	३. ४.	किञ्चित्काव्यानि नेयानि०	२. ४५.
उदात्तशक्तिमान रामः०	३. ११.	किञ्चिदाश्रयसौन्दर्यात्०	१. ५५.
उदूढशिशिरासारान्०	४. ३०.	किमयं शशी न स दिवा विराजते	४४.
उद्यतालोकदयिता०	३. १९.	किमत्ययं तु यः क्षेपः०	५. ४७.
उद्यम्यसनमन्यस्य०	२. ७१.	किमिन्द्रियद्विपा ज्ञेयं०	५. ४६.
उपमानवतांशस्य०	२. ७५.	कियन्तः सन्ति गुणिनः०	२. ३६.
उपमानन तद्भावम्०	३. ३१.	कूजनात् कुरराणां च०	५. ४९.
उपमानेन यत्तत्त्वम्०	२. २१.	केचिदोजोऽसिधित्सन्तः०	२. २.
उपमानेन यत्तत्त्वम्०	३. १४.	किन्नन्तं च प्रयुञ्जीत०	६. ४१.
उपमानेन तत्त्वं च०	३. ४३.	कमवृत्तिषु वर्णेषु०	४. ५.
उपमानोपमेयत्वम्०	३. ३७.	कमागतं श्रुतिमुखं०	६. २८.
उपमाकूपकं चान्यत्०	३. ३.	क्वचिदर्थं प्रसरता०	२. ५३.
उपलब्धे स्वयं सीताम्०	५. ३७.	क्रियायाः प्रतिषेधे या०	२. ७७.
उपलब्धः पवनः०	३. २६.	क्रियैव विशिष्टस्य०	३. ३३.
उपासनेति च युज्यम्०	६. ५०.	क्लिष्टं व्यकथितं विद्यात्०	१. ४०.

ग	
गाम्भीर्यलाघववचनोः०	३. ५.
गिरामलङ्कारविधिः०	३. ५८.
गुणस्य वा क्रियाया वा०	३. २५.
गुरुपदेशादध्येतुं०	१. ५.
गुरोर्लघोश्च वर्णस्य०	४. २५.
गूढशब्दभिधानं च०	१. ४५.
गूढेष्वचसु वा नाशं०	३. ९.
गौडीयमिदमेतत्तु०	१. ३२.
ग्रहैरपि गजादीनां०	२. ६४.
ग्राम्यानुप्रासमन्यत्तु०	२. ६.
ग्राह्यप्राहकमेतेन०	५. ९.

च	
चतुर्वर्गाभिधानेऽपिः०	१. २१.
चाणक्यं नक्तमुपयानं०	३. १३.
त्रिवोदात्तादभुतार्थत्वं०	३. ५४.
चीरीमतोररण्यानीः०	२. २९.

छ	
छायावन्तो गतव्यालाः०	३. १८.

ज.	
जरामेष विभर्माति०	५. ३६.
जातयो दूषणाभासाः०	५. २९.

झ	
झमतुविष्टं च क्रमुदात्तं०	६. ५२.
त.	

त एत उपमादोषाः०	२. ४०.
तज्ज्ञैः काव्यप्रयोगेष०	५. ३३.
तडिद्वल्यकक्ष्याणाम्०	२. २४.
तत्रासम्बन्धिनार्थेन०	२. ४९.
तदपोहेषु च तदा०	५. ८.
तदर्थहेतुसिद्धान्त-०	५. १३.
तदेतदाहुः सौशब्दम्०	२. १५.
तदेभिरेकैर्भूष्यन्ते०	५. ६६.
तथैव हि तदर्थस्य०	५. १४.
तस्य चाधिगमे यत्नः०	६. ४.

तस्मात् कूटस्थ इत्येषा०	६. ११.
तस्याहारो स्तनामोः०	६. ४७.
ताच्छील्यादिषु चेष्यन्ते०	६. ४८.
तामुत्कमनसं नूनं०	४. १६.
ताम्बूलरागवलयं०	३. ४६.
तिष्ठद्गुणभृनौ वाच्यौ०	६. ३५.
तुल्यकाले क्रिये यत्र०	३. ३९.
तुल्यज्ञानावदृष्टत्वात्०	५. ५५.
तुल्यश्रुतीनां मिथानां०	२. १७.
तुल्योदयावसानत्वात्०	३. ४८.
तुनीयैकवचः षष्ठ्याम्०	६. ४०.
तेषां कटतटभूषेः०	४. ३६.
त्रिरूपादिलङ्गतो ज्ञानम्०	५. ११.

द	
दूराधिकगुणस्तोत्र-०	३. ३१.
दूषणं न्यूनताद्युक्तिः०	५. २८.
देशकालक्रियालोक-०	४. २.
द्रव्यक्रियाज्ञातिगुण-०	६. २१.
द्रव्यसचद्वयवाविष्टौ०	६. ५५.

घ	
घावर्ता सैन्यवाहानां०	४. ३७.
घोरन्त्यशब्दविषया०	४. ६.
घोरैरालोकितशान्तम्०	६. २.
घूमादन्नकपात् सान्नेः०	५. ५०.
धर्मार्थकामकोपानाम्०	५. ३६.
धर्मार्थकाममोक्षेषु०	१. २.

न	
न चापि समुदायिभ्यः०	६. १०.
न ते धीर्धरिमाणेषु०	२. १३.
न दूषणायायमुदाहृती विधिः०	४. ५०.
न नितान्तादिमात्रेण०	१. ३६.
ननु चाश्मकवशादि०	१. ३३.
ननूपमीयते पाणिः०	२. ५६.
ननूपमानमेवास्नु०	५. ५६.
नन्वकारादिवर्णानां०	६. ८.
नमोऽस्तु तेभ्यो विद्वद्भ्यः०	४. ५.

परिशिष्ट २

परवक्त्राभ्यां०	१. २८.	प्रणम्य सार्व सर्वज्ञम्०	१. १.
इषुनरुक्तं तु०	४. १३.	प्रतिषेध इवेष्टस्य०	२. ६८.
रुक्तमित्येष०	६. २७.	प्रतीतशब्दमोजस्वि०	२. १८.
सारथ्यमिति०	२. ६०.	प्रतीतिरर्थेषु यतः०	६. ७.
तद्दो न तद्ववाच्यम्०	५. ४.	प्रत्यक्षबाधिना नेन०	५. २०.
द्विपदी शम्या०	१. २४.	प्रत्यक्षं कल्पनापोढम्०	५. ६.
तत्त्वथगम्भीरा०	२. १९.	प्रत्येकमसमर्थानाम्०	६. २.
वन्तां अनुप्रासाः०	२. ७.	प्रदाय वित्तमर्थभ्यः०	३. ४२.
त्वाविपयिणां०	६. २२.	प्रयुज्जीवाव्ययीभावम्०	६. ३४.
त्ययशब्दा वाक्०	६. ५.	प्रायेण दुर्बोधतया०	५. २.
तान्यथा तत्त्वम्०	६. २६.	प्रायोपवेशाय यथा०	५. ४१.
न प्रयुज्जीत०	६. २४.	प्रीणितप्रणयि स्वादु०	३. ३०.
येत्वा दुर्गाधम्०	६. ३.	प्रेयो गृहागतं कृष्णम्०	३. ५.
प्रागुपन्यस्य०	१. २२.	प्रेयो रसवदूर्जस्वि०	३. १.
स्याद्विच तस्य दीप्तात्०	२. ४७.	भ.	
र्थं मतं व्यर्थम्	४. ९.	मयशोकाभ्यस्त्यासु०	४. १४.
क्लिष्टमन्यार्यम्०	१. ३७.	मरतस्त्वं विलीपस्त्वम्०	५. ५९.
गीयते युक्तो०	१. ३८.	भाविकत्वमिति प्राहुः०	३. ५३.
नैति भृङ्गाली०	३. २२.	मृभृतां पीतसोमानाम्०	४. ४८.
गरभूयस्त्वं०	६. ६१.	भ्रमति भ्रमरमाला०	४. २६.
तास्त्रभिर्वागकिः०	४. ३८.	भ्रानुभ्रान्तृव्यमुन्मथ्य०	५. ३९.
पि विशिष्टेन०	३. २७.	म.	
प		मनुष्यप्रकरणे जोत्सना०	६. ५६.
नेति च यथा०	६. ३८.	मदक्लिन्नकपोलानाम्०	१. ५८.
य सन्धाने०	१. ५२.	मदान्धमातङ्गविभिन्नसाला०	३. ५७.
परं साधु०	५. ६१.	मदो जनयति प्रीतिं०	२. २७.
च संघातः०	४. ४.	मन्त्रदूतप्रयाणाजि०	१. २०.
दुष्पादानम्०	५. २३.	मलयं कन्दरोपान्त०	४. २९.
नि भीतानि०	२. ७२.	माधुयमभिवाञ्छन्तः०	२. १.
यदन्येन०	३. ८.	मायेव भद्रेति यथा०	१. ३९.
मिच ध्वान्तम्०	२. ५१.	मालिनीरंशुकभृतः०	२. २८.
रेति विज्ञानम्०	६. १९.	मुखं पद्ममिवेत्यत्र०	५. ५७.
यां च कस्वन्तम्०	६. ४२.	मुख्यस्तावदप्य न्यायः०	६. ६.
कुलध्वन्य०	१. २५.	य.	
प्रेष्ठ वरिष्ठमृभृत०	५. ६३.	यतिश्छन्दोनिरुढानाम्०	४. २४.

यत्र तेनैव नत्र न्वान् ३ ४५.
यत्र दृष्टान्तमात्रेण ५. ५८.
यथात्रिहृदित्यादि १. ५३.
यथा पश्यतीत्यादि ६. ३३.
यथैवशब्दौ सादृश्यं २. ३१.
यथापदेशं क्रमशो ४. २०.
यन्मित्रार्थमन्योन्यम् ४. १२.
यदि काव्यशरीरस्य १. २३.
यदि गौरित्ययं शब्दः ६. १७.
यदि चोत्कण्ठया यत्तत् १. ४४.
यदि बोधितं तस्य ४. ४१.
यदुक्तं त्रिप्रकारत्वम् २. ३७.
यस्यातिशयवानर्थः २. ५०.
या देशे द्रव्यसंभूतिः ४. २८.

र

रत्नवत्त्वाद्गायत्त्वात् ३. २०.
रसवर्द्धितस्तद्वत् ३. ६.
रामः सप्तमिन् ता(सा)लान् ३. ३२.
रूपोद्धि रोदसी चास्य १. ७.
रूपकादिरलङ्कारः १. १३.
रूपादीनां यत्र द्रव्यम् ५. ३५.
रूपकादिमलङ्कारम् १. १४.

ल

लक्षणं रूपकेऽपीदम् ३. १५.
लक्ष्मप्रयोगदोषाणाम् ५. ३२.
लाटीयमप्यनुप्रासम् २. ८.

व

वक्रवाचां कवीनां ये ६. २३.
वक्ष्यमाणोऽथ विषयः २. ६६.
विङ्गवर्चोविहितक्रिञ्ज १. ४८.
वतिनापि क्रियासाम्यं २. ३३.
वदेदिमनिजन्तं च ६. ५४.
वनेऽथ तस्मिन् २. ६३.
वरा विभूषा संसृष्टिः ३. ४९.
वर्णभेदादिदं भिन्नम् ६. २०.

वहन्ति गिरयो मेधावः २. ७४.
व्यालघन्तो वुरारोहाः ४. १९.
विजिगीषुमुगन्धस्य ४. ३०.
विदधानौ किराटैन्दु ४. २१.
विद्यानां सततमपात्रयोऽपरासाद्विद्व ३.
विद्युन्मृगन्तमाला- ४. २५.
विनयेन विना क्ता श्रीः १. ४.
विनश्चरन्तु नित्यो घा ६. १७.
विना यथैवशब्दाभ्यां २. ३२.
विरक्षस्तद्विसदृशः ५. २५.
विरुद्धपदमन्वर्थः ५. ६७.
विरुद्धनापमानेन २. ३०.
विविधास्पदधर्मेण ५. १२.
विशिष्टस्य यदादानं ३. ४१.
वृत्तदेवादिचरित- १. १३.
वृत्तमाख्यायते तस्यां १. २६.
वृद्धिपक्षं प्रपञ्चितं ६. ३१.
वैदर्भमन्यदस्तीति १. ३१.

श

शक्रचापप्रहादश्च २. ४२.
शक्यैरपि चादेयं ६. १२.
शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थाः १. ९.
शब्दाभिधेये विज्ञाय १. १०.
शब्दार्थौ सहितौ काव्यं १. १६.
शरा दृढधनुर्मुक्ताः ४. ४२.
शबलादिभ्यो नितराम् ६. ४४.
शशिनो ग्रहणादेतद् २. ६९.
शालातुरीयमतमेतदनुक्रमेण ६. ६२.
शाश्वतोऽशाश्वतो वेति ५. १६.
शिशिरासारकणिकाम् ६. ४६.
शिष्टप्रयोगमात्रेण ६. ३६.
शीकराम्मोमदसृजः २. २३.
शुभमरकतपद्मरागचित्रे ५. ६५.

शेषो हिमगिरिस्त्वं च०	३. २८.	सर्वशास्त्रविरुद्धत्वात्०	५. १८.
अथ नानि समस्तार्थे०	२. ३.	सर्वेभ्यश्च भृशादिभ्यः०	६. ३९.
अनिदुष्टार्थदुष्टे च०	१. ४७.	संशयमिति प्राहुः०	४. १८.
अत सामान्यधर्माणां०	४. १७.	स्वरूपशेषं तु पुमान्०	६. ३२.
श्रीश्चादि न तु दुर्बोधः०	६. २५.	स्वविक्रमाक्रान्तमुवः०	२. ७०.
श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः०	३. ४७.	स्वसिद्धान्तविरोधित्वात्०	५. १७.
श्लेषादेवार्थवचसो०	३. १७.	साधुः संसारात्०	२. १२.
प		साधुना साधुना तेन०	२. ११.
पण्णामृतानां मेदेन०	४. ३०.	साध्यधर्मानुगतः०	५. २४.
स		साध्यसाधनधर्माभ्यां०	५. २६.
स एकस्त्रीणि जयति०	३. २४.	साध्येन लिङ्गानुगतिः०	५. २७.
स कूटस्थोऽनपायी च०	६. १४.	साधुसाधारणत्वादि०	२. २५.
सखि ! मानं प्रियं धेहि०	४. १०.	सामान्यगुणनिर्देशात्०	२. ३८.
सचैतसो वरेभ्यः०	४. ४६.	स्थास्तु जगमभेदेन०	४. ३५.
सत्त्वादयः प्रमाणाभ्यां०	५. ५.	स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं०	५. ३.
सन्दष्टकसमुदादेः०	२. १०.	सितासिताक्षी०	२. १४.
सन् द्वयोरिति यः सिद्धः०	५. २२.	सितासिते पक्षमवर्तौ	२. ७३.
सन्निवेशविशेषस्तु०	१. ५४.	सिद्धो यश्चोपसंख्यानात्०	६. २९.
सन् पक्षे सदृशे सिद्धः०	५. २१.	सुगन्धि नयनानन्दि०	३. ३८.
सपीतवासा प्रगृहीतशार्ङ्गो०	२. ५८.	सकुरत्तडिद्वल्यिनो०	४. २३.
समप्रगगनायाम्०	३. ३६.	सूत्ररूपपादकारेण०	४. २२.
समस्तवस्तुविषय०	२. २२.	सूत्रज्ञापकमात्रेण०	६. ३७.
समानवस्तुन्यासेन०	२. ३४.	सूत्रात्मसं पदावत०	६. १.
स मासृताकम्पितपीतवासाः०	२. ४१.	ह	
समारोपः क्लिष्टावान्०	४. ७.	हतोऽनेन मम भ्राता०	४. ४३.
समाहितं राजमित्रे०	३. १०.	हन्तुमेव प्रवृत्तस्य०	१. ५१.
समुदायार्थशून्यं यत्०	४. ८.	हितप्रकरणे णं च०	६. ५३.
सरूपवर्णविन्यासं०	२. ५.	हिमपाताबिलदिशः०	३. ४०.
सर्गबन्धेऽभिनेयार्थे०	१. १८.	हिमापहामित्रधरैः०	१. ४१.
सर्गबन्धे महाकाव्यं०	१. १९.	हिरण्यरेता संवाघः०	१. ४०.
सर्व सर्वेण सार्वभ्य०	२. ४३.	हिशाब्देनापि हेत्वर्थ-०	२. ७३.
सर्वथा पदमप्येकं०	१. ११.	हीनता संभवो लिङ्ग-०	२. ३९.
		हेतुप्रदीपदीप्तत्वम्०	५. ५२.

परिशिष्ट ३

काव्यालङ्कारे समुल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च
वर्णक्रमेण नामानि—

१	अच्युतोत्तर	२-१६	७	रत्नाहरण	३-८
२	कणभक्ष	५-१७	८	राजमित्र	२-४५, ३-१०
३	न्यासकार	६-३६	९	रामदामा	२-१९, २-५८
४	पाणिनि	६-६३	१०	शास्त्रवर्धन	२-४७
५	पादकार	४-२२	११	सालानुशील (पाणिनि)	६-६२
६	मेघावी	२-४०, २-८८	१२	सूत्रकृत	४-२२

INDEX

अच्युतोत्तर	२११९	काव्यसंक्षेपम्	१११६
अक्षिशयोक्तिः	२१८१-८५	काव्यसाधनार्जित	११९-१२५
अनन्वयः	३१४५-४६	काव्यस्य निरवधार्यम्	५१६०-६९
अनुप्रासः	२१५-८	गुणाः	२११-३
अनुमानम्	५१११	तुल्ययोमिता	२१३७-३८
अपकम्पम्	४१२०-२१	दीपकम्	२१२५-२९
अपहृतिः	३१२०-२१	दृष्टान्तः	४१५८-५९
अपार्थम्	४१३-८	दोषविरोधी	४१२८-२९
अप्रस्तुतप्रशंसा	३१२९-३०	दोषार्था गुणत्वम्	११५४-५९
अर्थान्तरन्यासः	२१७१-७४	निदर्शना	३१३३-३४
आक्षेपः	२१६७-७०	न्यायविरोधी	४१३८-४६
आगमविरोधी	४१४७-४९	न्यासकार	६१३६
आर्शाः	३१५५-५७	परिवृत्तः	२१४३-४३
उदात्तम्	३१११-१३	पर्यायोक्तम्	३१८-९
उपमा	२१३०-३८	पाणिनि	६१६३
उपमादोषाः	२१३९-६४	पादकार	४१२९
उपमारूपकम्	३१३५-३६	प्रतिज्ञा	५११२
उपमेयोपमा	३१३७-३८	प्रतिज्ञादोषाः	५१६३-२०
उत्प्रेक्षा	२१९१-९२	प्रत्यक्षम्	५१६-१०
उत्प्रेक्षावयवः	३१४७-४८	प्रसङ्गः	२१३
एकार्थम्	४११२-१६	प्रसङ्गः	३१४-५
ओजः	२१२	भाविकत्वम्	३१५३-५४
ओजस्वी	३१७	भित्तवृत्तम्	४१२५-२६
कणमक्ष	५११७	मञ्जुर्वर्णम्	२१३
कलाविरोधी	४१३२-३४	मेधावी	२१४०; २१८८
कालविरोधी	४१३०-३१	मतिप्रष्टम्	४१२४
काव्यदोषाः	११३७-५३	महासंख्यम्	२१८९-९०
काव्यप्रशंसा	११२-८	यमकम्	२१९-२०
काव्यभेदाः	१११६-३६	रसवत्	३१६

रत्नाहरण	३।८	विवेकः	६।२२-६१
राजमित्र	२.४५; ३।११	शास्त्रवर्धन	२।४६
रामधर्मी	२।१६; २।५	शास्त्रस्व काव्योपयोगित्वम्	५।१-४
लेखाः	२।८६-८७	दिलष्टम्	३।१४-२०
विभावना	२।७७-७८	समासोक्तिः	२।७९-८०
विरोधः	३।२५-२६	समाहितम्	३।१०
विशेषोक्तिः	३।२३-२४	ससन्देहः	३।४३-४४
विसन्धि	४।२७	ससंशयः	४।१७-१९
व्यतिरेकः	२।७५-७६	सहोक्तिः	३।३९-४०
व्यर्थम्	४।९-११	सालातुरीय	६।६३
व्याजस्तुतिः	३।३१-३२	सूक्ष्मम्	२।८६-८७
शब्दभेदाः	६।२१	सूत्रकृत्	४।२३
शब्दशास्त्रस्य		संगृष्टिः	३।४६-५२
काव्यरचनायामुपयोगित्वम्	६।१-६	स्वभावोक्तिः	२।९३-९४
शब्दस्वरूपनिर्णयः	६।७-२०	हेतुः	२।८६-८७
शब्दहीनम्	४।२२-२३	हेतुः तद्वाक्य	५।२१-५७
शब्दानां साधुत्वासाधुत्व-			

